

**MEZHEPLER TARİHİ LİTERATÜRÜNDEKİ BENZERLİKLER
ÜZERİNE BİR ÇALIŞMA
“KİTÂBU’R-REDD VE TELBİSÜ İBLİS ÖRNEĞİ”**

A Study On The Similarities In The Literature Of Sects History
“The example of Kitâb al-Radd and Talbis Iblis”

Aysel ÖZTÜRK¹

Zeynep ALİMOĞLU SÜRMEİ²

Öz

Ebû Mutî’ Mekhûl b. el-Fadl en-Nesefî’nin “Kitâbu’r-Redd ‘alâ ehli’l-bidâ’ ve’l-ehvâi’-d-âlle” adlı eserinin Hanefî makâlât geleneği içerisinde 73 fırka rivayetini esas alarak İslâm fırkalarının 6x12+1=73’lük sistemle tasnife tâbi tutulduğu en eski çalışmalarından biri olduğu söylenebilir. Nesefî’nin kullandığı bu tasnif sistemi, kendisinden sonraki pek çok müellifi özellikle de Hanefî makâlât müelliflerini etkilemiştir. Ancak bu tasnif sistemini kullanan alimler Hanefîlerle sınırlı değildir. Nitekim Hadis taraftarları içerisinde değerlendirilebilecek olan Hanbelî alimi Ebû’l-Ferec İbnü’l-Cevzi de Telbisü İblis adlı eserinin bir bölümünde 6x12+1=73 şeklindeki sisteme dayanan bir tasnif kullanmıştır ki bu tasnif; fırkaların isimlendirilmesi, alt fırkaların sıralanışı ve tanımlanması gibi pek çok yönden Nesefî’nin tasnifine

Abstract

The work of Abû Mutî’ Makhûl ibn Fađl al Nasafî, “Kitâb al-Radd ‘alâ ahl al-bida’ wa-al-ahwâ al-đalla” can be said to be one of the oldest works in the Hanafî maqalat tradition in which Islamic sects are classified with the system of 6x12+1=73 based on the 73 sects narrative. This classification system used by Nasafî has influenced many authors after him, especially the Hanafî maqalat authors. However, the scholars using this system are not limited to the Hanafîs. Hanbalî scholar Abu’l Farac Ibn al Jawzi, who can be considered among Hadith Supporters, also uses a classification based on the 6x12+1=73 system in a part of his work called Talbis Iblis, and this classification is similar to the

* Bu makale, “Kitâbu’r-Redd ve Telbisü İblis’in Mezhepleri Tasnif Açısından Mukayesesi” adlı doktora seminerinden türetilmiş olup herhangi bir yerde yayımlanmamıştır. Ayrıca makalede araştırma ve yayın etiğine uyulmuştur. /This article is extracted from doctorate seminar entitled “Comparison between Kitâb al-Radd and Talbis İblis in Terms of Sects Classification ” and has not been published anywhere. In addition research and publication ethics are followed in the article.

¹ Vaiz, Elazığ İl Müftülüğü, Elazığ, Türkiye/e-posta: ayselbetulozturk@gmail.com/ ORCID ID: orcid.org/ 0000-0002-0917-6040.

² Dr. Öğr. Üyesi, Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, Elazığ, Türkiye/ e-posta: zasurmeli@firat.edu.tr/ORCID ID: orcid.org/ 0000-0003-0101-1812/

Başvuru Submission	Kabul Accept	Yayın Publish
04.11.2020	24.12.2020	30.12.2020

DOI: 10.18403/emakalat.820896

benzemektedir. Bu bakımdan çalışmamızda iki eserde yer alan tasnifler ve fırkalar, eserlerin bütünü de dikkate alınarak mukayese edilip aradaki benzerlik ve farklılıklar, kimi Hanefî ve Hadis Taraftarları makâlât eserleri de göz önünde bulundurulmak suretiyle ortaya koyulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: 73 Fırka Rivayeti, Neseî, İbnü'l-Cevzî, Kitâbu'r-Redd, Talbisü İblis.

classification of Nasafi in many ways such as naming the sects, as well as ordering and defining the sub-sects. In this study, the classifications and sects in the two works will be compared by paying attention to the whole of the texts, and the similarities and differences between them will be tried to be revealed by taking some Hanafi and Hadith Supporters' maqalat works into account.

Key Words: 73 Sects Narrative, Nasafi, Ibn al Jawzi, Kitâb al-Radd, Talbis Iblis.

GİRİŞ

Makâlât yazıcılığını etkileyen en önemli unsurlardan biri hiç şüphesiz ki iftirak hadisidir. Hz. Peygamber'e dayandırılan ve ümmetin 73 fırkaya ayrılıp sadece birinin kurtuluşa ereceğini bildiren rivayet, makâlât müelliflerinin mensup olduğu mezhebi, kurtuluşa eren fırka olarak merkeze almaları ve bunun dışında kalanları ise dalâlet ehli olarak görmelerinde etkili olmuştur. Yine bu sayıya ulaşmada müellifin mezhebî bakış açısını da yansıtabilecek çeşitli tasnif sistemleri ortaya çıkmıştır. Bu tasnif sistemlerinden biri de $6 \times 12 + 1 = 73$ sistemidir ki bu sistem, daha çok Hanefî makâlât müellifleri tarafından kullanılmıştır.

Hanefî âlimi olarak kabul edebileceğimiz ve kaynakların kendisinden hâfız, muhaddis, fakih ve zâhid gibi nitemelerle bahsettiği Ebû Mutî' Mekhûl b. el-Fadl en-Neseî'nin³ "Kitâbu'r-Redd 'alâ ehli'l-bida' ve'l-ehvâi'd-dâlle" adlı eseri, Hanefî makâlât geleneği içerisinde günümüze ulaşan ve 73 fırka rivayetini esas alarak

³ Ebû Abdillâh Şemsüddinn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1983), 15/33; Ebû Muhammed Muhyiddin Abdülkâdir b. Muhammed b. Muhammed el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, (Kahire: y.y. 1979), 3/498-499; Carl Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, trc. Abdulhalîm en-Neccâr, (Kahire: Dâru'l Me'ârif, t.y.), 4/75; İsmâil b. Muhammed b. Mir Selîm el-Bâbânî el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifîn ve Âsâru'l-Muşannifîn*, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1951), 2/470.

firkaları tasnif etmiş olan en eski eser olması bakımından makâlât geleneğinde önemli bir yere sahiptir.⁴

Kitâbu'r-Redd'i önemli kılan bir diğer husus ise, 73 sayısına ulaşmak için kullanılan ve diğer geleneklerden farklılık arz eden yöntemdir. Bu yöntemde ilk olarak firkalar altı ana kola ayrılır ve her bir ana firkanın altında on iki alt kola yer verilerek kurtuluşa erecek fırka ile birlikte sayı 73'e tamamlanır. $6 \times 12 + 1 = 73$ 'lük sistemin ilk olarak Neseî tarafından uygulanıp uygulanmadığı netlik kazanmamakla birlikte bu sistem, Neseî'den sonraki ve özellikle de Hanefî gelenek içerisindeki makâlât müelliflerini etkilemiş ve onların firkaları tasnif yöntemlerinde belirleyici olmuştur.⁵ Ancak bu yöntemden etkilenenler, Hanefî alimlerle sınırlı değildir. Nitekim Hanbelî âlimi Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî de bu yöntemin uygulandığı fırka tasnifini, eserinde kullananlardan biridir. O, tam bir makâlât eseri hüviyeti göstermeyen Telbîsü İblîs adlı eserinin ilk bölümlerinde bid'at firkalardan bahsetmiş ve bunları tasnif ederken Kitâbu'r-Redd'deki gibi 73 fırka rivayetini esas almış ve bu sayıya ulaşmada $6 \times 12 + 1 = 73$ 'lük sistemi kullanmıştır.⁶

⁴ Eser, ilk defa Marie Bernard tarafından 1980 yılında neşredilmiştir. Bk. Marie Bernard, "Le Kitâb al-Radd 'alâ l-Bida' d'Abû Mutî' Makhûl al-Nasafî", *Annales Islamologiques*, C. 16 (1980): 39-126; Eserin bir diğer tahkiki ise Seyyid Bahçivan tarafından 2013 yılında yapılmıştır. Bk. Ebû Mutî' Makhûl b. el-Fadl en-Neseî, *Kitâbu'r-Redd 'alâ ehli'l-bidâ' ve'l-ehvâi'd-dâlle*, thk. Seyyid Bahçivan (Konya: Hikmetevi Yayınları, 2013). Çalışmamızda, esas olarak Bahçivan'ın tahkikini kullanmakla birlikte karşılaştırmalarda Bernard tahkikini de göz önünde bulundurduk.

⁵ Hanefî makâlât geleneği içerisinde yer alıp firkaların $6 \times 12 + 1 = 73$ 'lük sisteme göre tasnif edildiği bazı eserler şunlardır: Kime ait olduğu belli olmayan "Risâle fî beyânî gurûhi ehli'd-đalâle ve makâlâtihim" adlı eser, İbnü's-Serrâc'ın "Tezkiretü'l-mezâhib"i, Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin "el-Fıraku'l-müfterika beyne ehli'z-zeyğ ve'z-zendeğa"sı, Mahmut Tahir Gazzâlî'nin "Ma'rifetü'l-mezâhib"i Ömer Neseî'nin "Beyânü'l-mezâhib"i ve Kemal Paşazâde'nin "Fıraku'd-đalle" adlı eseri. Detaylı bilgi için bk. Muzaffer Tan "Hanefî-Mâturîdî Fırak Geleneği Bağlamında Mezheplerin Tasnifi Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49/2 (2008):130-151; Hasan Acar, *Ebû Mutî' Makhûl en-Neseî'nin 'Kitâbu'r-Redd ale'l-Ehvâ' ve'l-Bida' İsimli Eserinde Mezhepleri Tasnifi ve Mürcü Makâlât Geleneği İçindeki Yeri* (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2003), 81-92.

⁶ Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, "*Kitâbu Telbisi İblîs*", thk. Ahmed b. Osman el-Mezîd, (Riyad: Dâru'l-Vatan li'n Neşr, 2002), 157-202. Çalışmamızda Ahmed b. Osman el-Mezîd'in tahkikini kullandık. Ancak karşılaştırma yaparken Ali Hasan Ali Abdulhamîd'in tahkikinden de istifade ettik. Bk. Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *el-Münteka'n-nefis min Telbisi İblîs*, thk. Ali Hasan Ali Abdulhamîd, (y.y: Dâru İbnü'l-Cevzî, t.y.).

Hicrî altıncı asrın en velüd müelliflerinden biri olan İbnü'l-Cevzî, iyi bir tahsil görmüş ve tefsir, hadis, fıkıh, ahlak, tıp gibi birçok alanda ve çok sayıda eser kaleme almış bir alimdir.⁷ Onun makâlât edebiyatı açısından önemli olan eseri ise Telbisü İblis'tir. Hanbelî olan İbnü'l-Cevzî⁸ bu eserinde Hadis Taraftarları makâlât eserlerinde pek rastlanmayan ve çoğunlukla Hanefî gelenekte karşılaştığımız sistemi kullanmıştır.⁹ Ayrıca Telbisü İblis'te kullanılan tasnif; tasnifte yer alan fırkalar, fırka isimleri ve fırkaların tanımlanmaları gibi hususlarda ufak farklar dışında Nesefî'nin tasnifinin bir özeti gibidir. Ancak burada Nesefî'nin tasnifinden farklı olarak fırkalar eleştiriye tâbi tutulmaz. Bu özelliği ile tasnif; Ömer Nesefî'nin Beyânü'l-mezâhib'i¹⁰ ve İbnü's-Serrâc'ın Tezkiretü'l-mezâhib'ine¹¹ benzemektedir. Tüm bu benzerlikler, İbnü'l-Cevzî'nin söz konusu tasnifi Hanefî bir âlimden almış olabileceği ihtimalini gündeme getirmektedir. Bu bakımdan çalışmamızda Kitâbu'r-Redd ve Telbisü

⁷ Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehbî, *Tezkiretü'l-ıhuffâz*, (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1998), 4/92; Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'iz-zamân*, thk. İhsân 'Abbâs, (Beyrut: Dâru's-Sadr, t.y.), 3/140.

⁸ İbnü'l-Cevzî'nin fikhî açıdan mezhebî kimliği olarak kaynaklarda Hanbelî ifadesi yer almaktadır. Bk. Bâbânî, *Hediyetü'l-'Arifîn*, I/520; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, (Beyrut: Dâru ihyai't-türâsi'l-'Arabî, t.y.),5/157; Ayrıca kendisi "Menâkıbü'l-imâm Ahmed b. Hanbel" adlı eserinde bu mezhebi tercih nedenini bir bâb başlığı altında vermiştir. Bk. Ebu'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed b. el-Cevzî, *Menkıbü'l-imâm Ahmed b. Hanbel*", thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî (y.y. Dârü Hicr, t.y.), 660. Müellifin mezhebî tercihi için ayrıca bk. Ebu'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed b. el-Cevzî, *Def'u şubheti't-teşbih*, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî (y.y. el-Mektebetü'l-Ezheriyye, t.y), 4.

⁹ Hadis Taraftarları makâlât geleneği içerisinde değerlendirebileceğimiz Yemenî ve Seksekî, 73 sayısına ulaşmak için $4 \times 18 + 1 = 73$ 'lük bir yöntem kullanmıştır. Malatî ise ana fırkaları altıya ayırmakla birlikte onun tasnifinde tam bir düzenden söz edilemez. Bk. Ebü Muhammed el-Yemenî, *'Akâidü's-selâse ve seb'in fırka*, thk. Ahmed b. Atıyye el-Gâmidî, (Medine: y.y., 1993); Ebü'l Fadl 'Abbas b. Mansûr es-Seksekî el-Hanbelî, *el-Burhân fî ma'rifeti 'akâidi ehli'l-edyan*, thk. Bessâm Ali el-Âmûş, (Ürdün: Mektebetü'l Menâr, 1996) ; Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahmân el-Malatî, *et-Tenbih ve'r-red 'alâ ehli'l-ehvâ ve'l-bida'*, thk. Muhammed Zâhid b. Hasan el-Kevserî, (Bağdat: Mektebetü'l-müsennâ, 1968).

¹⁰ Ebü Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî, *Beyânü'l-mezâhib*, (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, 37353 080/MEC.R.

¹¹ Fığlalı, İbnü's-Serrâc'ın en erken hicrî altıncı asır sonrasında yaşamış ve Telbisü İblis'ten istifade etmiş olabileceği üzerinde durmaktadır. Bk. Ethem Ruhi Fığlalı, "Burdur Kütüphanesi'nde Bulunan Bir Risale "Tezkiretü'l-mezâhib" *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, S. 2 (1975): 99-141. Bu esere atıfta bulunurken "İbnü's-Serrâc, Tezkiretü'l-mezâhib" diye bahsedilecektir.

İblis mukayese edilerek kullanılan tasniflerdeki benzerlik ve farklılıklar, diğer geleneklerdeki makâlât eserleri de göz önünde bulundurulurken ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Kitâbu'r-Redd ve Telbîsü İblîs'in Mezhepleri Tasnifi

Sünnete bağlı kalarak doğru yola girmek ve sapıklığa düşmemek için değişik fırkaları tanımak, onları araştırmak gerektiğini düşünen Nesefî, bu amaçla ve kardeşlerine nasihat bağlamında eseri kaleme aldığını belirtmiştir.¹² Ayrıca o, bu amaç doğrultusunda cemaate bağlılığın önemini vurgulamış ve bid'at ehlinin durumunu olumsuzlayan ifadelerle yer vererek görüşlerini ayet ve hadislerle desteklemeye çalışmıştır. Nesefî'nin hedefinde ise bid'at ehlinin tüm fırkalarını açıklamak, tanıtmak ve her bir fırkayı o düşüncelere sevk eden sebepleri zikretmek yer almaktadır.¹³ Bu hedefe uygun olarak eserin örgüsü baştan sona kadar bid'at fırkaların tanıtımına yönelik hazırlanmış olup bu yönüyle eser, tam bir fırak eseri niteliği göstermektedir.

İbnü'l-Cevzî ise insanları, iblisin hilelerine karşı uyarmak gayesiyle Telbîsü İblîs'i yazdığını belirtmiştir. Eser, iblisin farklı kesimlere karşı hileleri noktasında ele alındığından sadece İslam'da yer alan bid'at fırkalarını işlemez. Öyle ki iblisin farklı inanç ve dinlerdeki aldatmalarına ve hatta İslam dairesinde olup bid'at ehli olmamakla birlikte farklı mevki ve ilim dallarında yer alanlara karşı hilelerine de geniş bir şekilde yer verilmiştir. Bu özelliği ile Telbîsü İblîs, bütünüyle fırak eseri özelliği göstermemekte, daha ziyade şeytanın hilelerine karşı insanı/insanlığı uyarmak gayesine matuf bir yapı arz etmektedir.

Kitâbu'r-Redd'de bid'at ehlinin taksimine geçilmeden önce cemaate bağlı kalmanın önemine vurgu yapılmış ve ardından bid'at ehlinin kerihliğini ortaya koyan hadislere ve İslam alimlerinin sözlerine yer verilmiştir. Bid'at fırkaların taksiminde ise birçok makâlât eserinde olduğu gibi 73 fırka rivayeti esas alınmıştır. Bu rivayet ile ilgili olarak Enes b. Mâlik, Abdullah b. Ömer ve Katâde'nin Enes'ten yaptığı rivayetlere yer verilmiştir. Bu rivayetlerde Hz. Peygamber; ümmetinin 73 fırkaya ayrılacağını, biri hariç diğerlerinin helak olacağı haberini vermektedir. Son iki rivayette kurtuluşa erecek fırka hakkında bilgi verilmezken Enes b. Mâlik'ten gelen

¹² Nesefî, *Kitâbu'r-Redd*, 112-113.

¹³ Nesefî, *Kitâbu'r-Redd*, 113-119.

rivayette kurtuluşa erecek fırka için “o cemaattir” ifadesi kullanılmıştır.¹⁴

Nesefî, *Kitâbu'r-Redd*'de yer alan bid'at fırkalarının sayısını belirlerken 73 fırka rivayetine sıkı sıkıya bağlıdır. Ancak o, bu sayıya ulaşmada kullanmış olduğu sistem bakımından farklı bir yol izlemiş ve ilk olarak ana bid'at fırkaları altı kısma ayırmış ardından her bir ana fırkanın altında on iki alt fırkaya yer vermek suretiyle kurtuluşa eren fırka ile birlikte sayıyı yetmiş üçe ($6 \times 2 + 1 = 73$) tamamlamıştır. Nesefî'nin bu tasnifi, kendisinin mi oluşturduğu yoksa birilerinde mi aldığı bilinmemekle birlikte oldukça düzenli bir yapı arz eden bu tasnif, kendisinden sonraki birçok müellifi özellikle de Hanefî makâlât müelliflerini etkilemiştir.

Kurtuluşa eren fırka ile ilgili olarak ise Nesefî, *اهل الجماعة المرجون* ifadesini kullanmıştır.¹⁵ *المرجون* kelimesi, metne sonradan ilave edilmemiş, müellif tarafından kaydedilmişse o takdirde Nesefî'nin kurtuluşa eren fırkayı “Mürçîi Cemaat Ehli” şeklinde verdiği söylenebilir. Ancak Nesefî, Mürçie'yi aynı zamanda bid'at fırkalar arasında da zikretmiştir. Onun bu tavrı Mürçie algısı ile ilgili olmalıdır. Zira mahmûd/mezmûm (övülen/yerilen) Mürçie algısı düşünüldüğünde Nesefî'nin “cemaat” diye adlandırdığı grubu, övülen Mürçie olarak; bid'at fırkalar arasında zikrettiği Mürçie'yi ise yerilen Mürçie olarak algılaması anlaşılabilir bir durumdur.¹⁶

¹⁴ Nesefî, *Kitâbu'r-Redd*, 130-131.

¹⁵ *اهل الجماعة المرجون* ifadesindeki *المرجون* kelimesi eserin tahkikini yapan Marie Bernard ve Seyyid Bahçivan tarafından farklı okunmuştur. Bernard ifadeyi, “Ehlü'l-Cemâ'atî'l Mürçî'un” şeklinde okurken Bahçivan ise *المرجون* kelimesini harekeleyerek “Mürcevn” şeklinde okumuştur. *المرجون* kelimesi, *واخرون مرجون* ... لامرالله... (başka bir kesimde var ki Allah'ın emrine bırakılmıştır...) şeklinde Tevbe Süresi 106. ayetinde geçmektedir. Ayetteki kelimenin “geriye bırakmak, ertelemek” gibi anlamları, Mürçie kelimesinin kök anlamında da yer almaktadır. Eğer bu kelime metne sonradan ilave edilmemiş, müellif tarafından kaydedilmişse o takdirde Nesefî'nin kurtuluşa eren fırkayı “Mürçîi Cemaat Ehli” şeklinde verdiği söylenebilir. Ancak Nesefî'nin hem kurtuluşa eren fırkayı “Mürçîi Cemaat Ehli” diye vermesi hem de Mürçie'yi sapkın fırkalar arasında zikretmesi kafa karışıklığına sebep olmuştur. Konu ile ilgili olarak Gömbeyaz, Mürçîi olan bir kişinin sapkın fırkalar içerisinde Mürçie'ye yer vermesinin pek makul olmadığını aynı zamanda kelimenin “mürcevn” olarak okunmasının da Kur'an'daki (Tevbe 9/106) olumlu olmayan anlamı itibarıyla pek mümkün olmadığını belirterek kelimedeki bir okuma hatası olabileceği üzerinde durur ve doğru okunuşun *الناجون* (en-nâcûn/ kurtuluşa eren ehlü'l-cemâ'a) olabileceğini belirtir. Bk. Kadir Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, (Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2015), 137. 253 nolu dipnot.

¹⁶ İbrahim Hakkı İnal, “Mezhepler Tarihi Literatüründe Öteki Algısı: Mürçie Örneği”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/1 (2014): 225; Zeynep

Telbisü İblis'te ise, bid'at grupların taksimine geçilmeden önce Kitâbu'r-Redd'de olduğu gibi sünnete ve cemaate bağlılığın önemine değinilmiş ve bid'at ehlinin yerilmesi ile ilgili olarak hadislerle ve İslam alimlerinin sözlerine yer verilmiştir.¹⁷ Bid'at olarak görülen fırkaların tasnifine geçilmeden önce ise 73 fırka ile ilgili rivayetlere başvurulmuştur.¹⁸ Ayrıca bu rivayete bağlı kalınarak kurtuluşa eren fırka ile birlikte fırkaların sayısının yetmiş üçe tamamlandığı bir tasnife yer verilmiştir ki bu tasnif, Kitâbu'r-Redd'deki tasnife oldukça benzerdir.¹⁹ Ancak Telbisü İblis'in tamamı incelendiğinde bu tasnifin dışına çıkıldığı ve bu tasnifte yer almayan bazı fırkalara da yer verildiği görülür ki böylelikle sayı 73'ü aşmaktadır. Nitekim İbnü'l-Cevzi, fırkalaşmayı ve temel fırkaları bilmekle beraber bu fırkaların isimlerini kapsamlı olarak bilmeyip bunların kendi içinde birçok grubu barındırdığından bahsetmek suretiyle aslında sayının 73'ten çok daha fazla olduğunu kabul etmektedir. Ana fırkaların altıya ayrılıp her biri için on iki alt fırkanın yer aldığı tasnif hakkında ise "ilim ehlinin bazıları dediler ki" ifadesine yer vermesi böyle bir tasnif sisteminin daha önce bilindiği ve İbnü'l-Cevzi'nin de bu tasnifi görüp eserinin bir bölümünde kullandığı intibahı doğurmuştur. Nitekim İbnü'l-Cevzi, fırkalar konusunda bu tasnif ile yetinmemiş ve eserin "İblisin İnançlar ve Dinlerle İlgili Tuzakları" adlı beşinci bâbında yer alan "İblis'in Ümmetimizi Çeşitli İnanç ve Fikirle ile Aldatışı" başlığında, belli bir sisteme bağlı kalmaksızın ve biraz da karmaşık bir şekilde çeşitli fırkalara yer vermiştir. Eser, "İblis'in aldatışı" üzerine kurgulandığı için aynı mantıktan yola çıkılarak bu başlıkta İblis'in, ümmet mensuplarına hangi yönden yaklaştığından bahsedilmiştir. İbnü'l-Cevzi'ye göre İblis, bu ümmete inanç konusunda iki yönden yaklaşmıştır. Birincisi taklit, ikincisi ise taklidi hoş görmeyip de hakikatine ulaşamayacak, derinliklerine varılamayacak şeylere daldırmak. Bu noktada İbnü'l-Cevzi, ümmetimiz içerisinde yer alıp filozofların etkisinde kalarak kelim ilmine dalanları İblis'in aldattığından bahsetmiş ve Mu'tezile, Mücebbire, Mürcie, Kerrâmiyye ve Sâlimiyye gibi fırkalara yer

Alimoğlu Sürmeli, "Sünnî Makâlât Eserlerinde Karrâmiyye'nin Tasnifi Meselesi", *e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 12/2 (2019): 415.

¹⁷ İbnü'l-Cevzi, "Kitâbu Telbisi İblis", 1/14-134.

¹⁸ Rivayetler Ebû Hüreyre, Abdullah b. Amr, Muâviye ve Enes b. Mâlik'ten gelmiştir. Ebû Hüreyre'nin rivayetinde kurtuluşa eren fırka verilmezken Abdullah b. Amr'dan gelen rivayette fırka-i nâciye "benim ve sahâbilerimin üzerinde bulunduğu yol" diye verilir. Enes b. Mâlik ve Muaviye'den gelen rivayette ise "o cemaattir" diye geçer. Bk. İbnü'l-Cevzi, "Kitâbu Telbisi İblis", 1/36-40,157,160.

¹⁹ İbnü'l-Cevzi, "Kitâbu Telbisi İblis", 1/163-202.

vermiştir.²⁰ Hişâm b. Hakem gibi zâhire kapılıp kalanları da teşbihe düşmeleri bakımından eleştirilmiştir.²¹ Telbîsü İblîs'in bu bölümünde Hâriciler, Ravâfıda ve Bâtıniyye'den de bahsedilmiştir. Hâriciler'in alt kollarına yer verilmezken Ravâfıda'nın alt kolları olarak İshâkiyye, İmâmiyye, Cenâhiyye, Gurâbiyye, Mufavviða ve Zemmiyye zikredilmiştir. Bâtıniyye ise, sekiz kola ayrılmış olup ilki Bâtıniyye olmak üzere İsmâ'îliyye, Seb'iyye, Bâbekiyye, Muhammira, Qarâmiða, Hurremiyye ve Ta'îmiyye'dir.²²

Telbîsü İblîs'te 73 fırka rivayetine bağlı kalınarak verilmiş olan tasnif ile Kitâbu'r-Redd'in tamamına hakim olan tasnif ise ufak farklar dışında hemen hemen aynıdır. Her iki eserde de ana fırkalar, altı ana grupta incelenmiş olup fırka isimleri ise tamamen aynıdır. Sadece sıralamada birtakım farklar söz konusudur ki bu sıralama, Kitâbu'r-redd ve Telbîsü İblîs'te şöyle geçmektedir:

Kitâbu'r-Redd'deki Ana Fırkalar²³ Telbîsü İblîs'teki Ana Fırkalar²⁴

1. Harûriyye	1. Harûriyye
2. Ravâfıda	2. Qaderiyye
3. Qaderiyye	3. Cehmiyye
4. Cebriyye	4. Mürcie
5. Cehmiyye	5. Râfıda
6. Mürcie	6. Cebriyye

Kitâbu'r-Redd'de altı ana fırkanın alt grupları topluca verildikten sonra her bir ana fırkanın görüşü genel olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca fırkaların düşünceleri "cemaat" diye nitelendirilen grubun görüşünün yanı sıra çeşitli ayet ve hadislerle desteklenerek çürütülmeye çalışılmıştır. Bu üslûp sadece ana fırkalara özgü olmayıp, alt fırkalardan bahsedilirken de geçerlidir. Telbîsü İblîs'te ise ana fırkaların altıya ayrıldığı belirtilip bunlar, ismen zikredildikten sonra bu temel fırkaların görüşlerine yer verilmeksizin her bir alt fırkanın görüşüne birer cümle ile değinilir. Telbîsü İblîs'in 73 fırka rivayeti doğrultusunda şekillenmiş olan tasnifinde, fırkaların görüşleri hiçbir şekilde eleştiriye tâbi tutulmaz. Ancak bu tasnifin

²⁰ İbnü'l-Cevzî, "Kitâbu Telbîsi İblîs", 2/481-496.

²¹ İbnü'l-Cevzî, "Kitâbu Telbîsi İblîs", 2/505-530.

²² İbnü'l-Cevzî, "Kitâbu Telbîsi İblîs", 2/544-639.

²³ Nesefî, Kitâbu'r-Redd, 130-131.

²⁴ İbnü'l-Cevzî, "Kitâbu Telbîsi İblîs", 1/163-164.

dışında yer alan bölümlerde fırkalardan bahsedilirken fırka görüşlerinin yer yer eleştirildiği görülür. Bu durum, eserdeki fırkaların tasnifi hususunda iki ayrı üslûp izlenimi doğurmakta ve İbnü'l-Cevzî'nin eleştiriden imtina ettiği bölümün alıntı olabileceği ihtimalini gündeme getirmektedir.

Harûriyye

Kitâbu'r-Redd'deki sapkın ilk fırka, Harûriyye ile başlatılmıştır. Bu fırkanın görüşlerinin temelini, Hz. Ali'yi küfür ile itham etmeleri ve insanları da buna davet ederek aşırıya gitmeleri oluşturmaktadır. Harûriyye, imanın söz ve amelden oluştuğunu iddia etmiştir. Onlara göre Hz. Ali, amelde kusur işlemiştir ve bu sebeple de küfre girmiştir. Harûriyye'nin imanın söz ve amelden oluştuğu iddiasına ise ümmetin görüşü olarak da görülen cemaat ehlinin düşüncesi ile karşı çıkmıştır. Buna göre iman sözdür, amel ise onun ilkeleri (şerâiyi)'dir. İmanın tasdiki, kalbin marifetiyledir. Hz. Ali, Allah'ı ikrarda taksir yapmamıştır ve ümmetten hiç kimse de Ali'nin imanını, onun Allah'ı inkarını tartışmamıştır. Tartışılan şey amelde hatalı olup olmadığıdır. Bu sebeple biz onu mü'min olarak kabul edip tekfir etmeyiz.²⁵ Nesefî, Harûriyye'yi ele alırken meseleye, imanın tanımı noktasından yaklaşmıştır. Onların ameli imana dahil etmelerine karşılık, cemaatin iman-amel ayrımı yapan görüşüyle karşı çıkmıştır.

Telbisü İblis'te ise 73 fırka rivayetinin esas alındığı tasnif kısmında -diğer fırkalarda da olduğu üzere- genel anlamda Hâriciler'in görüşlerine yer verilmeyip alt fırkalarının isimleri zikredilmiş ve görüşleri birer cümle ile açıklanmıştır. Hâricilerin genel düşüncelerine ise, Telbisü İblis'in beşinci bâbında bulunan "İblisin Hâricileri Aldatışı" başlığında yer verilmiştir.²⁶

Bu başlıkta yer alan bilgilere göre ilk Hâricî, ganimetlerin taksimi olayında Allah Rasûlü'ne "adil ol ey Allah'ın Rasûlü" diye karşı çıkan Zülhüveysıra'dır. Onun böyle davranmasındaki temel sebep, kendi görüşüne saplanıp kalmasıyla ilgilidir. Şayet düşünebilseydi Rasûlullah'ın görüşünün üzerinde bir görüş olmayacağını bilirdi. İbnü'l-Cevzî, Hâriciler ile ilgili olarak Tahkîm ve Abdullah b. Habbâb olayına da değinerek onların dini yorumlamadaki katı tutumlarını eleştirmiştir. Ona göre Hâricilerin birçok sapkın görüşü vardır. Zira

²⁵Nesefî, *Kitâbu'r-Redd*, 136. Nesefî, aynı sayfada cemaatin iman tanımını kaynak vermeksizin Rasûlullah'a dayandırır. Ona göre Rasûlullah: الإيمان الاقرار بالله والعمل شرائعه demmiştir. Söz konusu hadise İbnü'l Cevzî ise "el-Mevdû'ât" adlı eserinde yer vermiştir. Bk. Cemâlüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *el-Mevdû'ât*, thk. Abdurrahman Muhammed Osman, (Medine: Mektebetü's-Selefiyye, 1966), 1/129.

²⁶ İbnü'l-Cevzî, "*Kitâbu Telbisi İblis*", 2/481, 544.

onlar, parasını vermeden bir meyve yemeyi helal görmezken çocukların kanlarını dökmeyi helal sayabilmişlerdir. Yine sürekli ibadetle uğraşmış, sabahlara kadar namaz kılmışlar ama Hz. Ali'nin kanını dökmeyi helal sayabilmişlerdir. Onlar, kendilerini Hz. Ali'den daha bilgili görüp Müslümanlara kılıç çekebilecek kadar ileri giden tuhaf bir topluluktur. İbnü'l-Cevzî, Hâricileri eleştirirken Hz. Peygamber'e dayandırılan rivayetlere de yer vermiştir. Bu rivayetlere göre Allah Rasûlü, Hâricilerin aşırılıkları hakkında şöyle demiştir: "Aranızda öyle bir topluluk çıkacak ki namazlarınızı onların namazları, oruçlarınızı oruçları, amellerinizi onların amellerinin yanında küçümseyeceksiniz. Onlar, Kur'an okuyacaklar ama boğazlarından öteye geçmeyecek. Onlar, dinden okun yaydan fırlayışı gibi çıkacaklardır." Ayrıca İbnü'l Cevzî, Hâriciler ile ilgili olarak Kitâbu'r-Redd'de de yer alan Rasûlullah'ın onlar hakkında "Hâriciler, cehennem ehlinin köpekleridir" dediğinin iddia edildiği rivayete de yer vermiştir.²⁷

Harûriyye'nin alt fırkaları ise Kitâbu'r-Redd ve Telbîsü İblîs'te şu şekilde sıralanmıştır:

Kitâbu'r-Redd'de Harûriyye	Telbîsü İblîs'te Harûriyye
1. Ezrakıyye	1. Ezrakıyye
2. İbâdıyye	2. İbâdıyye
3. Taglebiyye	3. Şa'lebiyye
4. Hâzimiyye	4. Hâzimiyye
5. Halefiyye	5. Halefiyye
6. Kûziyye	6. Kûziyye ²⁸
7. Kenziyye ²⁹	7. Kenziyye
8. Şemrâhiyye	8. Şemrâhiyye
9. Aḥnesiyye	9. Aḥnesiyye
10. Muḥakkimiyye	10. Hukmiyye
11. Mu'tezile	11. Mu'tezile
12. Meymûniyye	12. Meymûniyye

²⁷ İbnü'l-Cevzî, "Kitâbu Telbîsi İblîs", 2/544-579. Söz konusu rivayet Kitâbu'r-Redd'de "Ezrakıyye" bahsinde yer almıştır. Krş. Neseî, *Kitâbu'r Redd*, 150.

²⁸ Bu fırka ismi Ali Hasan Ali Abdulhamîd tahkikinde "Mukremiyye" olarak geçmektedir. Bk. Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *el-Münteka'n-nefs min Telbîsi İblîs*, thk. Ali Hasan Ali Abdulhamîd, (y.y: Dâru İbnü'l-Cevzî, t.y.).

²⁹ Marie Bernard bu kelimeyi "Kesriyye" şeklinde okumuştur. Bk. Marie Bernard tahkiki, 61,74.

Kitâbu'r-Redd'de yer alan Harûriyye'nin alt kollarının, ufak farklarla Telbisü İblis'te korunduğu görülmektedir. Öyle ki, Kitâbu'r-Red'de "Tağlebiyye" şeklinde geçen üçüncü alt kol, Telbisü İblis'te "Şa'lebiyye" şeklinde geçerken;³⁰ "Muḥakkimiyye" olarak geçen onuncu alt kol Telbisü İblis'te "Ḥukmiyye" olarak geçmektedir. Ancak bunlarla kastedilen ayrı bir fırka olmayıp aynı fırkadır.

Harûriyye'nin alt kollarının sıralaması her iki eserde tamamen aynı olduğu gibi alt kollara verilen anlam noktasında da iki eser, oldukça benzerdir. Bu anlamda ilk alt fırka Ezrakıyye,³¹ herhangi bir kimsenin mümin olup olmadığının bilinemeyeceğini iddia edip kendi dışındakileri küfür ile itham eden fırka olarak tanımlanmıştır. Kitâbu'r-Redd'de bu bilgilerin dışında fırkanın iddialarının sebebine de yer verilmiştir. Buna göre Hz. Peygamber'in vefat etmesiyle özellikle Ebû Bekir ve Ömer'den sonra ümmet ihtilafa düşmüş ve hata yapanı öldürenler bile olmuştur. Bu konuda kimin haklı olacağı ise bilinemeyecektir. Zira vefat etmeden önce söz, fiil ve vicdanlarımız için delil konumunda olan Hz. Peygamber'in vefat etmesi ile böyle bir durum ortadan kalmıştır.³²

³⁰ Bu fırka isminin makâlât eserlerinde farklı yer aldığı görülür. Örneğin Malatî'de "Tağlebiyye" şeklinde geçerken Yemenî ve Seksekî'de "Şe'âlîbe" olarak geçmektedir. Krş. Malatî, *et-Tenbih*, 179; Yemenî, *'Akâidü's-selâse*, I/4; Seksekî, *el-Burhân*, 26; Hanefî makâlât geleneği içerisinde yer alan Ömer Nesefî'de ise Telbisü İblis'te geçtiği şekliyle "Şa'lebiyye" olarak geçmektedir. Krş. Ömer Nesefî, *Beyânü'l-mezâhib*, 27a. Fırka ismindeki bu farkın, fırkanın nispet edildiği kişi isminin farklı yazılışından kaynaklandığı söylenebilir. Nitekim fırka Bağdadî'de, kurucusu Sa'lebe b. Mişkân'a nispetle "Şe'âlîbe" diye adlandırılmıştır. Şehristânî'de ise kurucusunun adı Sa'lebe b. Âmir olarak verilir. Bk. Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Farq beyne'l Fırak*, thk. Muhammed Osman (Kahire: Mektebetü İbni Sinâ, t.y.), 93; Ebû'l-Feth Muhammed Abdilkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, thk. 'Abdülazîz Muhammed Vekîl, (Kahire: y.y., 1968), 131.

³¹ Ezariqa, Hariciler arasında ilk ihtilafı çıkaran Nâfi' b. el-Ezrak el-Hanefî'ye uyanlardır. Onlar her kebirinin küfür olduğunu ve her büyük günah işleyenin ebediyen cehennemde kalacağını, kendilerine muhalif olanların buldukları yerlerin dâr-ı küfür olduğunu ve muhaliflerinin kadınlarının ve çocuklarının öldürülebileceğini söylemişlerdir. Bk. Ebû'l-Hasen Ali b. İsmâil el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Muḥallîn*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid (Kahire: Mektebetü'n-nahda, 1950), 157-159; Bağdâdî, *el-Farq*, 78-81, Şehristânî, *el-Milel*, 118-122; Ebû Osman b. Abdullah b. el-Hasen el-İrâkî el-Hanefî, *Sapıklarla Dinsizlerin Çeşitli Mezhepleri el-Fıraku'l-Mufterika beyne Ehli'z-Zeyğ ve'z-Zendaka*, trc. Yaşar Kutluay, (Ankara: Balkanoğlu Matbaacılık, 1962), 12.

³² Nesefî, *Kitâbu'r-Redd*, 149; İbnü'l-Cevzî, *"Kitâbu Telbisi İblis"*, 1/167. Benzer tanımlama için bk. Ömer Nesefî, *Beyânü'l-Mezâhib*, 27a.

Harûriyye'nin ikinci alt fırkası olan İbâdiyye,³³ Kitâbu'r-Redd'de iman noktasında ele alınmış ve iman; söz, amel ve sünnet olarak yorumlayan fırka olarak takdim edilmiştir. İbâdiyye, kendinden olmayanı tekfir etmemekle birlikte münafıkla itham etmiştir.³⁴ Telbisü İblis'te ise İbâdiyye hakkında kendinden olanları mümin; olmayanları ise münafık olarak gören fırka olarak verilmiş olup Kitâbu'r-Redd'deki "imanın söz, amel ve sünnet olduğu" şeklindeki görüşlerine yer verilmemiştir.³⁵ İbnü'l-Cevzi'nin İbâdiyye'nin iman tanımına yer vermemesi kendi mezhebî aidiyeti ile açıklanabilir. Zira kendisi Hanbeli olup hadis taraftarları içerisinde değerlendirilebilir ki imanın amel ile ilişkilendirilmesi kendilerince de geçerli olan bir durumdur. Dolayısıyla İbnü'l-Cevzi'nin kendilerince de kabul edilen iman tanımlaması üzerinden bid'at bir fırkayı yorumlayışı kendi düşüncelerinin de bid'at olarak değerlendirilmesine yol açabileceği endişesiyle İbâdiyye'nin iman tanımlamasına yer vermemiş olabilir.

Harûriyye içerisinde yer alan Tağlebiyye, Hâzimiyye, Halefiyye, Kûziyye, Kenziyye, Şemrâhiyye, Aḥnesiyye ve Muḥakkimiyye için her iki eserde de benzer tanımlamaların yapıldığını söyleyebiliriz. Nitekim Tağlebiyye, Telbisü İblis'te Şalebiyye olarak isimlendirilmekle birlikte fırka, iki eserde de kader bağlamında değerlendirilmiş ve Allah'ın kaza ve takdirine inanmayan fırka olarak verilmiştir. Hâzimiyye ise iman ne olduğunun bilinmeyeceği ve bu konuda insanların mazur olduğunu iddia eden fırka olarak tanımlanmıştır. Yine beşinci kol olan Halefiyye, cihadın kadın erkek herkese farziyetini iddia eden fırka olarak verilirken Kûziyye ise temiz ile necisin kesin olarak bilenmeyeceğini ve bu bakımdan kimsenin kimseye dokunamayacağını iddia edip her defasında tövbe edip gusletmedikçe bir arada yemek yenilemeyeceğini ileri sürmüştür. Kenziyye ise Ehl-i Hakk belli olmadığı için zekatın dağıtılamayacağını ve biriktirilmesi gerektiği iddiasındadır. Harûriyye'den Şemrâhiyye, ilginç bir tanımlama ile kişinin nikahlısı olmayan yabancı kadınlara dokunup onların koklanabileceğini söyleyen fırka olarak her iki eserde de yer almaktadır. Kitâbu'r-Redd'de Şemrâhiyye'nin Hubbiyye'den bir sınıf oldukları bilgisi yer almaktadır ki Hubbiyye ismi her iki eserde de Cebriyye'nin alt kolları arasında verilmiştir. Harûriyye'den Aḥnesiyye

³³ Bu fırka, makâlât eserlerinde çoğunlukla Abdullah b. İbâz'ın mensupları olarak gösterilir. Şehristânî'ye göre bunlar kendilerine muhalif olanları müşrik değil kafir olarak görmektedirler. Ayrıca muhalifleri ile evlenmeyi ve karşılıklı mirası helal saymaktadırlar. Bk. Şehristânî, *el-Milel*, 134-136; Bağdâdi, *el-Fark*, 95-96; Malatî, *et-Tenbih*, 178.

³⁴ Neseî, *Kitâbu'r-Redd*, 151. Benzer bir tanımlama Beyânü'l-mezâhib'de de yapılmıştır. Ancak buradaki fırka ismi "İbâhiyye" şeklindedir. Krş. Ömer Neseî, *Beyânü'l-mezâhib*, 27a.

³⁵ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbu Telbisi İblis*, 1/167.

ve Muḥakkimiyye'nin tanımlanması da iki eserde benzer olup bunlardan Aḥnesiyye, kişinin ölmesi ile hayrın ve şerrin kesileceğini ve kendisine ulaşamayacağını iddia etmiştir. Muḥakkimiyye ise herhangi bir kimsenin hakemeliğine başvuranın kafir olacağını söylemiştir.³⁶

Ḥarûriyye'nin on birinci fırkası olan Mu'teziliyye, iki eserde de Ali ve Muaviye'nin yöneticiliği bağlamında değerlendirilmiştir. Bu fırkaya göre Ali ve Muaviye konusunda kimin haklı olduğu bilgisi bir muammadır ve bu sebeple her ikisinden de tebberrî edilmelidir.³⁷ Bu tanımlamalardan burada bahsedilen Mu'tezile fırkasının, makâlât eserlerinde yer alan ve kelamî yönü ağır basan fırka olmadığı ve kelimenin ıstılâhî manadan ziyade lügavî anlamda kullanıldığını söyleyebiliriz. Zira her iki müellifin de Mu'tezile'ye hem Ḥarûriyye'de hem de Ḳaderiyye fırkasının üçüncü alt kolu olarak yer vermesi ve buradaki fırkayı “Ḥarûriyye'den Mu'tezile” diye belirtmesi iki ayrı fırkadan bahsedildiğini gösterir.³⁸ Ancak İbnü'l-Cevzî, Telbis'in ilerleyen bölümlerinde Mu'tezile'nin “tahsîn ve takbîh meselesi”nin akılla olacağı ve adaletin akılla belirleneceği düşüncesini Ḥâriciler'den alıp geliştirdiğini iddia eder.³⁹ Bu iddiayı ve İbnü'l-Cevzî'nin Mu'tezile'ye Ḥarûriyye içerisinde yer vermesi birlikte düşünüldüğünde İbnü'l-Cevzî'nin zihninde Mu'tezile'nin ilk nüvelerinin Ḥarûriyye'den neşet etmiş olabileceği izlenimi doğmaktadır. Ḥarûriyye'nin son alt fırkası olan Meymuniyye ise imamet üzerinden değerlendirilmiştir ki bu fırka, bir kişinin imam

³⁶ Nesefî, *Kitâbu'r-Redd*, 153-164; İbnü'l-Cevzî, “*Kitâbu Telbisi İblis*”, 1/167-172. Söz konusu fırkaların tanımlanması Ömer Nesefî ve İbnü's-Serrâc'da oldukça benzer şekilde yer alır. Krş. Ömer Nesefî, *Beyânü'l-mezâhib*, 27a; İbnü's-Serrâc, *Tezkiretü'l-mezâhib*, 125-128.

³⁷ Nesefî, *Kitâbu'r-Redd*, 165; İbnü'l-Cevzî, “*Kitâbu Telbisi İblis*”, 1/172. Ömer Nesefî de fırka için benzer yorumda bulunmuştur. Krş. Ömer Nesefî, *Beyânü'l-mezâhib*, 27a.

³⁸ Sönmez Kutlu, tarihçilerin Mu'tezile kavramını; “cemel vakası olarak bilinen Hz. Ali ile Hz. Aişe arasındaki mücadeleye katılmayan, Hz. Ali ile Muâviye arasındaki çekişmeye iştirak etmeyen veya Nehrevân harbinde Hz. Ali'den eman dileyerek ayrılanların müşterek ismi” olarak yorumladıklarından bahsetmektedir. Ayrıca bazı yazarların bunları, Mu'tezile'nin öncüleri olarak gördüklerini ifade ederek aslında “mu'tezile” ve “i'tizal” etme tabirlerinin hicri ikinci asrın ilk çeyreğinden sonra kullanılan ve itikadî bir mezhebe tekâbül eden Mu'tezile ile ilişkisi olmadığına dikkat çeker. Bk. Sönmez Kutlu, *Selefilîğin Fikrî Arka Planı “İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler”*, (Ankara: Otto Yayınları, 2016), 38.

³⁹ İbnü'l-Cevzî, “*Kitâbu Telbisi İblis*”, 2/582.

olabilmesi için taraftarlarının rızasını alması gerektiğini söylemiştir.⁴⁰

Makâlât eserlerinde Harûrî fırkalar genellikle liderine nispet edilerek isimlendirilmiştir. Ancak Kitâbu'r-Redd ve Telbisü İblis'te fırkalar bir şahıs ile irtibatlandırılmaktan ziyade fırkaya hakim olan düşünce merkezli değerlendirilmiştir ki bu durum Harûriyye için de geçerlidir. Yine Harûriyye içerisinde diğer makâlât eserlerinde ismine pek rastlanmayan bazı fırkalara yer verildiğini görülür. Kûziyye ve Kenziyye'yi bu bağlamda değerlendirmek mümkündür.⁴¹ Ayrıca diğer makâlât eserlerinden farklı olarak Harûriyye içerisinde Mu'tezile'ye yer verilmiş ve fırka imamet noktasındaki görüşüyle ön plana çıkarılmıştır. Bunun dışında Harûrî fırkaların çoğunlukla iman, cihat, imamet, kadın, zekat, amellerin ahirete intikali gibi konular üzerinden yorumlandıklarını söyleyebilmemiz mümkündür.

Ravâfıda

Kitâbu'r-Redd'de ana fırkalar içerisinde ikinci sırada yer alan Ravâfıda, Telbisü İblis'te beşinci sırada yer almaktadır ki Kitâbu'r-Redd'de diğer fırkalarda da olduğu gibi alt kollara geçmeden ana fırka Ravâfıda hakkında açıklayıcı bilgilere yer verilir. Buna göre Ravâfıda, Hz. Ali'yi sevme noktasında aşırıya giden fırkadır. Onlara göre Hz. Ali masumdur, tüm günahlardan beridir. Onlar, Ali'yi öyle bir mertebeye koymuşlardır ki ne Peygamber ne Muhacir ne de Ensâr öyle bir mertebeye koymuştur. Bu aşırılıklarından dolayı kendilerine "Râfîdî" denmiştir. Ayrıca bunlar, Harûriler gibi imanın söz ve amelden oluştuğunu iddia etmişlerdir.⁴² Telbisü İblis'in 73 fırka rivayetine bağlı kalınan tasnifinde ise ana fırka Ravâfıda hakkında açıklayıcı bir

⁴⁰ Nesefî, *Kitâbu'r-Redd*, 166-167; İbnü'l-Cevzî, "*Kitâbu Telbisi İblis*", 1/172. Meymuniyye kimi makâlât eserlerince kader ile ilintili olarak ele alınmıştır. Buna göre Meymuniyye, Meymun b. Hâlid'in mensupları olup hayır ve şerrin kuldandığı, fiili yaratmanın kula ait olduğunu, Allah'ın şerri değil hayrı irâde ettiği ve kulların amellerinde bir meşieti olmadığını iddia ederler. Bk. Eş'arî, *Maqâlât*, 164-165; Şehristânî, *el-Milel*, 129. Yine bazı makâlât eserlerinde bu fırkanın; oğulların kızları, kızların kızları, erkek kardeşin kızlarının kızları ve erkek kardeşin oğullarının kızları ile nikahlanmayı helal gördükleri ayrıca Yusuf Süresi'nin Kur'an'dan olmadığını iddia ettikleri belirtilir. Bk. İrâkî, *el-Fıraku'l-Müfterika*, s. 24; Seksekî, *el-Burhân*, 27.

Fırka, Ömer Nesefî ve İbnu's-Serrâc'da ise amelsiz imanın batıl olduğunu iddia edenler olarak verilmiştir. Krş. Ömer Nesefî, *Beyânü'l-mezâhib*, 27a; İbnü's-Serrâc, *Tezkiretü'l-mezâhib*, 128.

⁴¹ Acar, *Ebû Mutî' Mekhûl en-Nesefî*, 67; Keith Lewinstein, "Doğu Hanefî Fırak Geleneği Üzerine Mülâhazalar" çev. Sönmez Kutlu, Muzaffer Tan, İmam Mâturidî ve Maturidilik içinde, (Ankara: Otto Yayınları, 2011), 119.

⁴² Nesefî, *Kitâbu'r-Redd*, 137-138.

bilgiden bahsedilmeksizin alt kolların tanımlanmasına geçilir. Ancak Telbis'in beşinci bâbında "İblis'in Râfidiler'i Aldatışı"⁴³ şeklinde bir başlık açılarak fırka hakkında birtakım bilgilere yer verilmiştir. Buna göre Râfidiler Ali ile sınanmışlardır. Öyle ki onlardan bazıları Ali ilahtır demiş, bazıları ise peygamberlerden üstündür demiştir. Bazıları Ebû Bekir ve Ömer'e sövmüş, bazıları ise onları küfürle itham etmiştir. Telbisü İblis'te "Râfidî" kelimesinin ortaya çıkışı ile ilgili olarak ise; Şii grupların, Zeyd b. Ali'ye gelip Hz. Ali'nin imamlığı hususunda ona muhalefet edenlerden uzak olduğunu söylemesini istedikleri ancak Zeyd'in bunu kabul etmediği ve bunun üzerine onların Zeyd'i reddettiği ve "Râfidiler (reddediciler)" olarak isimlendirdikleri bilgisine yer verilir.⁴⁴

Kitâbu'r-Redd ve Telbisü İblis'in 73 fırka rivayeti esas alınarak yapılmış olan fırka tasnifinde Râfidiler, on iki fırkaya ayrılmıştır. Bu firkalar, her iki eserde sıralama da dahil aynı olup şu şekildedir:

Kitâbu'r-Redd'de Ravâfıda	Telbisü İblis'te Ravâfıda
1. 'Aleviyye ⁴⁵	1. 'Aleviyye
2. İmriyye	2. Emriyye
3. Şi'iyye	3. Şi'iyye
4. İshâkıyye	4. İshâkıyye
5. Nâvüsiyye	5. Nâvüsiyye
6. İmâmiyye	6. İmâmiyye
7. Zeydiyye	7. Zeydiyye ⁴⁶
8. 'Abbâsiyye	8. 'Abbâsiyye
9. Mütenâsihiyye	9. Mütenâsihiyye
10. Ric'iyye	10. Ric'iyye
11. Lâ'iniyye	11. Lâ'iniyye
12. Müterabbişyye ⁴⁷	12. Müterabbişa

Kitâbu'r-Redd'de Ravâfıda'nın alt kolları olarak verilen firkaların, Telbisü İblis'in 73 fırka rivayeti esas alınarak oluşturulan tasnifinde

⁴³ İbnü'l-Cevzî, "Kitâbu Telbisi İblis", 2/589.

⁴⁴ İbnü'l-Cevzî, "Kitâbu Telbisi İblis", 2/595-596.

⁴⁵ 'Aleviyye, Kitâbu'r-Redd'in Marie Bernard tahkikinde başlangıçta "Gulviyye" olarak yer almış olup alt kollarının açıklandığı kısmında düzeltilerek 'Aleviyye şeklinde isimlendirilmiştir. Krş. Bernard tahkiki, 61, 78.

⁴⁶ Fırka ismi, Ali Hasan Ali Abdülhamid tahkikinde "Yezidiyye" olarak geçmektedir. Krş. Ali Hasan Ali Abdülhamid tahkiki, 48.

⁴⁷ Bernard tahkikinde de "Müterabbişa" olarak geçmektedir. Krş. Bernard tahkiki, 61, 86.

aynı şekilde korunduğu görülmektedir. Yine fırkalara verilen anlam bakımından da iki eser hemen hemen aynı tanımlamayı yapmaktadır. Ancak Kitâbu'r-Redd'de fırkaların tanımlanması daha uzun ve bunlara reddiye söz konusu iken Telbîs'te fırkalar kısa olarak tanımlanmış olup reddiye yer verilmez.

Kitâbu'r-Redd ve Telbîsü İblîs'te Râfîdî fırkalar çoğunlukla Hz. Ali ve onun soyunun konumu bağlamında şekillenmiştir. Hz. Ali ve soyunun nübüvvetle ve hilafet ile ilişkisi, Ali'nin rec'ati, fazilet bakımından Ali'nin ümmet içindeki konumu ve Hz. Hüseyin soyunun imameti gibi konular Râfîdî fırkaların temel görüşlerini oluşturmaktadır. Ayrıca Hz. Abbas'ın halifeliğini önceleyen, tenâsüh inancını benimseyen ve sahabeyi lanetleyen fırkalara da Ravâfîda içerisinde yer verildiği görülür.

Her iki eserde de Râfîdî fırkaların ilki olarak yer alan 'Aleviyye; nübüvvetin Ali'nin hakkı olduğunu ve Cebrail'in hata yaptığını iddia etmiştir.⁴⁸ Emriyye ise 'Aleviyye'nin Cebrail'in hata yaptığı iddiasına katılmazken Ali'nin nübüvvetle Hz. Muhammed'e ortak olduğunu ileri sürmüştür.⁴⁹ Kimi makâlât eserlerinde ğulat fırkalar arasında zikredilen İshâkıyye⁵⁰ ise, nebiliğin kıyamete kadar kesintisiz olarak devam edeceği ve Ehl-i Beyt'in bildiklerini bilen herkesin nebi olduğu düşüncesindedir.⁵¹

Bazı makâlât eserlerinde ana fırka konumunda olan Şî'iyye,⁵² Kitâbu'r-Redd ve Telbîsü İblîs'te alt fırka olarak yer almıştır. Bunlar, her iki eserde de Ali'yi Rasulullah'ın vasisi ve halifesi olarak görüp bunu kabul etmeyenleri küfürle itham eden fırka olarak

⁴⁸ Nesefî, *Kitâbu'r-Redd*, 169; İbnü'l-Cevzî, "*Kitâbu Telbîsi İblîs*", 1/190. 'Aleviyye, İbnü's-Serrâc'da da Ali'nin peygamberliği bağlamında tanımlanmıştır. Krş. İbnü's-Serrâc, *Tezkiretü'l-mezâhib*, 123.

⁴⁹ Nesefî, *Kitâbu'r-Redd*, 170; İbnü'l-Cevzî, "*Kitâbu Telbîsi İblîs*", 1/190. Benzer tanımlama için bk. Ömer Nesefî, *Beyânü'l-mezâhib*, 27b; Fırka İbnü's-Serrâc'da ise "Eydiyye" olarak isimlendirilmiştir. Krş. İbnü's-Serrâc, *Tezkiretü'l-mezâhib*, 123.

⁵⁰ Şehristânî, İshâkıyye'ye Şîi ğulat fırkalar arasında Nuşayriyye ile birlikte zikreder. Her iki fırka da Ali'ye ilahlık nispet etmektedirler. Nuşayriyye Ali'de ilâhî cüzün yerleştiğini İshâkıyye ise, peygamberlikte müşterekliğin bulunduğunu ortaya koymaya meyillidir. Bkz. Şehristânî, *el-Milel*, 179. Ebü Temmâm el-Hârezmî ise fırka hakkında ilginç bir yorumda bulunmaktadır. Ona göre bu fırka Mehdi'nin Türkler içerisinde çıkacağına inanır. Mehdi, Kur'an'ı Türkçe olarak açıklayacak, kendisine sorulan soruları da Türkçe cevaplayacaktır. Bk. Ebü Temmâm el-İsmâîlî el-Hârezmî, *Bâbü's-Şeytân*, thk. Wilferd Madelung - Paul e. Walker, (Boston: 1998), 99-100.

⁵¹ Nesefî, *Kitâbu'r-Redd*, 173; İbnü'l-Cevzî, "*Kitâbu Telbîsi İblîs*", 1/191. Benzer yorumlar için bk. Ömer Nesefî, *Beyânü'l-mezâhib*, 27b; İbnü's-Serrâc, *Tezkiretü'l-mezâhib*, 123-124.

⁵² Bk. Eş'arî, *Makâlât*, 65; Şehristânî, *el-Milel*, 146.

tanımlanmıştır⁵³ Beşinci alt kol Nâvüsiyye ise Ali'nin ümmetin en faziletlisi olduğunu iddia edip bunu reddedenin kafir olacağını söylemiştir. Altıncı kol İmâmiyye'nin iki eserdeki tanımlanışı ise; yeryüzünde devamlı olarak Hz. Hüseyin'in soyundan gelen bir imam olacağı ve onun da ilmini Cebrâil'den alacağı üzerine kuruludur.⁵⁴

Yedinci alt kol Zeydiyye, isme nispet edilerek tanımlanmaktan ziyade fırka mensuplarının kabul edilen görüş çerçevesinde ele alınmıştır. Buna göre Zeydiyye; Hz. Hüseyin'in çocuklarını tüm ümmetin imamı olarak görmüş ve onların varlığı halinde başkasının arkasında namaz kılmanın caiz olmadığını ileri sürmüştür.⁵⁵ Ravâfıda'nın 'Abbâsiyye kolu, Rasulullah sonrası hilafet hakkının Hz. Abbâs'a ait olduğu görüşüyle; Mütenâsihiyye ise, tenâsüh inancını kabul eden fırka olarak iki eserde benzer tanımlamaya sahiptir.⁵⁶

Ravâfıda'nın onuncu kolu olan Ric'iyye, Hz. Ali ve dostlarının tekrar dünyaya geleceği ve düşmanlarından intikam alacağını düşünenler olarak on birinci kol Lâ'niyye ise; Ali karşıtı olduğu düşünülen Osman, Talha, Zübeyir, Aişe ve Muaviye gibi sahabilere lanet okuyanlar olarak tanımlanır.⁵⁷

Makâlât eserlerinde ismine pek rastlanmayan Müterabbiyye, Telbîsü İblîs'te "-iyye" eki olmaksızın Müterabbişa olarak geçmektedir. Bu fırka hakkında her iki eserde "zâhidlerin kıyafetlerine bürünürler" ifadesi yer alır. Kitâbu'r-Redd'de ayrıca bu fırkanın Nisâbürlü Tâhir b. Saîd b. 'Abdülmecîd el-İskâf adlı bir kişiye tabi oldukları ve bu kişiyi Muhammed ümmetinin mehdisi olarak görüp bunların insanlara kılıç çekerek kendilerine muhalefet edenleri tekfir ettiklerinden bahsedilir. Telbîs'te ise fırka hakkında isim

⁵³ Nesefî, *Kitâbu'r-Redd*, 171; İbnü'l-Cevzî, "*Kitâbu Telbîsi İblîs*", 1/190. Benzer tanımlama için bk. Ömer Nesefî, *Beyânü'l-mezâhib*, 27b.

⁵⁴ Nesefî, *Kitâbu'r-Redd*, 174-177; İbnü'l-Cevzî, "*Kitâbu Telbîsi İblîs*", 1/191-192. Nâvüsiyye hakkındaki bu tanımlama Ömer Nesefî'de İmâmiyye fırkası için geçerlidir. Yine bu fırka, Şehristânî ve Bağdâdî'de İmâmiyye'nin bir alt kolu olup imam olarak Ca'fer es-Sâdık'ı kabul edenler olarak yer almıştır. Krş. Ömer Nesefî, *Beyânü'l-mezâhib*, 27b; Şehristânî, *el-Mûlel*, 166-167; Bağdâdî, *el-Fark*, 61.

⁵⁵ Nesefî, *Kitâbu'r-Redd*, 178; İbnü'l-Cevzî, "*Kitâbu Telbîsi İblîs*", 1/193. *Beyânü'l-mezâhib*'de "Hüseyin'in çocukları" yerine "hayır ehlinin çocukları" ifadesi yer alır. Krş. Ömer Nesefî, *Beyânü'l-mezâhib*, 27b.

⁵⁶ Nesefî, *Kitâbu'r-Redd*, 180-181; İbnü'l-Cevzî, "*Kitâbu Telbîsi İblîs*", 1/193-194. Benzer tanımlamalar için bk. Ömer Nesefî, *Beyânü'l-mezâhib*, 27b; İbnü's-Serrâc, *Tezkiretü'l-mezâhib*, 124-125.

⁵⁷ Nesefî, *Kitâbu'r-Redd*, 182-183; İbnü'l-Cevzî, "*Kitâbu Telbîsi İblîs*", 1/194-195. Onuncu alt kol Ric'iyye Ömer Nesefî'de "Râci'iyye" olarak isimlendirilmiş olup verilen anlam iki eserdeki ile benzerdir. Krş. Ömer Nesefî, *Beyânü'l-mezâhib*, 27b.

zikredilmeksizin her asırda tüm işlerin kendisine nispet ediliği bir mehdi belirledikleri ve bu kişi ölünce de yerine başkasını geçirdikleri bilgisi yer alır.⁵⁸

Telbisü İblis'in baş kısımlarında yer alan ve 73 fırka rivayetine göre sınıflandırmanın yapıldığı tasnifteki Râfiđi fırkalar ile Kitâbu'r-redd'deki Râfiđi fırkalar ufak farklar dışında aynıdır. Ancak İbnü'l-Cevzi'nin Râfiđi fırkalar hakkında verdiği malumat bu kısımda verilenlerle sınırlı değildir. O, Telbisü İblis'in beşinci bâbında yer alan "İblis'in Râfiđiler'i Aldatışı" başlığında, Râfiđiler ile alt kollarına ayrıca değinmiştir. Bu başlıkta zikredilen alt kollar ile öncesinde zikredilenler birbirinden oldukça farklıdır. Yine bu bölümde Râfiđiler'in alt kolu olarak makâlât eserlerinde daha çok ğulat fırkalar arasında gösterilen fırkalara yer verildiği görülür. Bu bağlamda İshâk b. Muhammed en-Nehâi el-Ahmer'e nispetle İshâkıyye'den bahsedilir ve fırka, ilk tasniftekenden farklı yorumlanarak bunların, Hz. Ali'ye ilahlık iddiasında oldukları bilgisine yer verilir.⁵⁹ Bu bölümde 73 fırka rivayetine göre yapılmış tasnifteki isimlendirmelerden farklı bir metot izlenerek İshâkıyye liderlerine nispetle isimlendirilmiştir. Oysa 73'lü tasnifte fırka isimlendirmeleri, şahısla irtibatlandırılmaktan çok hâkim olan fikir, düşünce merkezlidir.

"İblis'in Râfiđiler'i Aldatışı" başlığında, Râfiđiler'in diğer bir kolu olarak "Cenâhiyye"den⁶⁰ bahsedilir ve fırka, "hulûl" bağlamında değerlendirilir. İbnü'l-Cevzi'ye göre onlar; "Allah'ın ruhu peygamber ve velilerin içindedir ve peygamberden peygambere, veliden veliye intikal etmiş ve en son Abdullah'a varmıştır" demektirler. Bir diğer fırka ise "Ġurâbiyye"⁶¹ olup bu fırka için yapılan tanımlamanın ilk tasnifte yer alan "Emriyye" için de yapıldığı görülür. Buna göre Ġurâbiyye, Ali'nin peygamberlikte ortak olduğunu iddia etmiştir.

⁵⁸ Nesefî, *Kitâbu'r-Redd*, 184-185; İbnü'l-Cevzi, "*Kitâbu Telbisi İblis*", 1/196.

⁵⁹ İbnü'l-Cevzi, "*Kitâbu Telbisi İblis*", 2/593.

⁶⁰ İbnü'l-Cevzi, "*Kitâbu Telbisi İblis*", 2/600; Eş'arî, bu fırkayı tenasühe inanan ve Allah'ın ruhunun tenasüh ederek Adem'den Abdullah'a kadar geldiğini söyleyen fırka olarak verir. Bk. Eş'arî, *Maqâlât*, 67; Râzi ise bu fırkaya ğulat fırkalar arasında zikreder. Abdullah b. Cenâhayn'a tabi olan bu fırkaya göre marifet hasıl olduktan sonra yapılması gereken başka bir taat kalmamıştır. Bk. Fahrüddin er-Râzi, *İtikâdâtü firâki'l-müslimîn ve'l-müşrikîn*, thk. Ali Sâmî en-Neşşâr, (Beyrut 1982), 59. Bağdâdi, bu fırkayı İslâm dışı fırkalar arasında saymıştır. Bk. Bağdâdi, *el-Farq*, 216.

⁶¹ İbnü'l-Cevzi, "*Kitâbu Telbisi İblis*", 2/600; Ġurabiyye, bazı makâlât eserlerinde Cebrâil'in vahyi yanlışlıkla Ali'ye olan benzerliğinden dolayı Muhammed'e getirdiğini söyleyen fırka olarak geçmektedir. Krş. İrâki, *el-Fıraku'l-müfterika*, 32. Seksekî, *el-Burhân*, 73; Râzi, *İtikâdât*, 59-60; Bağdâdi, *el-Farq*, 221.

Diğer alt fırkalar ise, “Mufavvîda”⁶² ve “Zemmiyye”dir. Bunlardan Mufavvîda; Allah’ın Muhammed’i yarattığı ve sonra kainatın yaratılışını ona havale ettiğini ileri sürmüştür. Zemmiyye ise Cebrâil’i kötüleyerek vahyi Ali’ye getirmemekle suçlar. Ya da bunlar Fâtıma’ya mirasını vermediği için Ebû Bekir’i kötüleyenlerdir.⁶³

Telbîsü İblîs’te ayrıca Râfîdîler’in Ali’ye olan aşırı sevgilerinden dolayı hadis uydurduklarına değinilmiş ve bu durum örneklendirilmeye çalışılmıştır. Yine İmâmiyye fırkasının fıkhıta ayrı düştüğü konular eleştirilerek onların icmaya muhalefet ettikleri iddia edilmiştir.⁶⁴ Ayrıca bunların sahabe hakkındaki düşüncelerini eleştirilerek buna karşılık sahabenin faziletine yönelik hadislere yer verilmiştir.⁶⁵

Telbîsü İblîs’in beşinci bâbında yine ilk tasniften farklı olarak Ravâfîda’dan hemen sonra “İblîsin Bâtnîleri Aldatışı” başlığında Bâtnîyye içerisinde olan gruplara yer verilmiştir. İbnü’l-Cevzî, Bâtnîleri İslâm örtüsüne bürünmüş ama İslâm’a tamamen aykırı inanç ve uygulamaları bulunan bir topluluk olarak yorumlamıştır. Zira onların amaçları yaratıcıyı işlevsiz kılmak, peygamberlik müessesesini, ibadetleri ortadan kaldırmak ve yeniden dirilişi inkar etmektir. Ancak onlar bu görüşlerini açıkça ifade etmezler. Dine bağlıymış gibi görünürler ve dinin zâhiri ve bâtnî yorumu üzerinden amaçlarını gerçekleştirmeye çalışırlar. İbnü’l-Cevzî’ye göre Bâtnîler, sekiz farklı isimle anılır ki bunlar; ilki Bâtnîyye olmak üzere İsmâ’îliyye, Seb’iyye, Bâbekiyye, Muhammira, Qarâmița, Hurremiyye ve Ta’lîmiyye’dir.⁶⁶

İbnü’l-Cevzî’ye göre Bâtnîler, inançsızlıklarını kendilerine hâkim olan Müslümanlar arasında yaymak için bilinçli bir politika gütmüşler ve bu politika gereği Mazdekî, Dualist ve Dehri filozoflarla bir araya gelip ittifak kurmuşlardır. Müslümanlar arasında tepki çekmemek için kafası en karışık gruplardan yani Râfîdîler’denmiş gibi gözüküp onları bir kalkan olarak kullanmışlardır. Ehl-i Beyt’e yapılanlara üzülmüş görünerek o gruplara yanaşmışlar, Kur’an ve

⁶² İbnü’l-Cevzî, “*Kitâbu Telbîsi İblîs*”, 2/601. Krş. Eş’ari, *Makâlât*, 86; Bağdâdî, *el-Farq*, 221; Irâkî, *el-Fırâku’l-müfterîka*, 43; Bu fırka Râzî’de “Allah, alemin işlerini Ali ve evlatlarına havale etmiştir” diye geçmektedir. Bk. Râzî, *İtikâdât*, 59.

⁶³ İbnü’l-Cevzî, “*Kitâbu Telbîsi İblîs*”, 2/601; Bağdâdî’ye göre bu fırka, Ali’nin Allah olduğunu inancına sahiptir. Ali, Muhammed’i Ali’nin peygamberliğini haber versin diye göndermiş fakat o bu işi kendi üzerine almıştır. Bu sebeple Muhammed’e sövmüşlerdir. Krş. Bağdâdî, *el-Farq*, 222.

⁶⁴ Secdenin toprak yahut taşa yapılması, abdestte ayakların yıkanmaması, boşanma için iki şahitin istenmesi gibi konulardaki muhalafet kastediliyor.

⁶⁵ İbnü’l-Cevzî, “*Kitâbu Telbîsi İblîs*”, 2/606-612.

⁶⁶ İbnü’l-Cevzî, “*Kitâbu Telbîsi İblîs*”, 2/623-639.

sünnetin bâtin yorumu adı altında kendi görüşlerini Müslümanlar arasında yaymışlardır.⁶⁷

Telbisü İblis'te Râfîdîler, iki ayrı bölümde ve farklı üsluplarla değerlendirilmiştir. 73 fırka rivayetinin esas alındığı ilk tasnifte yer alan Râfîdîler ile Kitâbu'r-redd'de bu fırka hakkında verilen bilgiler birçok açıdan benzer iken diğer bölümde verilen bilgilerin farklı ve ayrı bir üsluba sahip olduğu görülür. Ayrıca ilk tasniften farklı olarak Bâtıniyye'den de bahsedilmiştir. İbnü'l-Cevzi'nin bu iki fırkaya ayrıca ve geniş bir şekilde değinmesini, yaşadığı dönemde bu fırkaların etkinliklerinin artması ile açıklamak mümkündür.

Ƙaderiyye⁶⁸

Kitâbu'r-Redd'de ana fırkaların üçüncüsünü oluşturan ve Telbisü İblis'te ise ikinci sırada yer alan fırka Ƙaderiyye'dir. Telbis'te, ana fırka Ƙaderiyye hakkında açıklayıcı bir bilgiye yer verilmeksizin alt kolların tanımlanmasına geçilir. Kitâbu'r-Redd'de ise Ƙaderiyye; kulların fiilleri üzerinde Allah'ın dilemesini, takdirini inkar eden ve hayrın Allah'tan olduğunu yani Allah'ın dilemesi ile gerçekleştiğini, şerrin ise insanın kendinden ya da iblisten kaynaklandığını yani Allah'ın dilemesi ve takdiri ile olmadığını ileri süren fırka olarak tanımlanmıştır. Ƙaderiyye'ye göre Allah'ın bir şeyi yaratması, dilemesi ve takdir etmesi sonrasında ise kendi dilediği bir şeyden ötürü kuluna azap etmesi mümkün değildir. Çünkü Allah kullara azap edici değildir.⁶⁹

Kitâbu'r-Redd ve Telbisü İblis'te Ƙaderiyye'nin alt fırkalarının çoğunlukla hayır ve şerrin Allah ile kulları arasında taksimi meselesi üzerinden değerlendirildiği görülmektedir. İki eserde yer alan bu

⁶⁷ İbnü'l-Cevzi, "Kitâbu Telbîsi İblîs", 2/622-640.

⁶⁸ Makâlât eserlerinde Ƙaderiyye'nin daha çok, kulun fiilleri bakımından iyilik ve kötülüğün kaynağı hakkındaki görüşleri ile ön plana çıktığı görülmektedir. Örneğin Malatî Ƙaderiyye'yi, hayır ve iyiliklerin Allah'tan; şer ve kötülüklerin ise insanın kendi nefsinden kaynaklandığını ileri süren fırka olarak yorumlamıştır. Bk. Malatî, *et-Tenbih*, 165-166; Yine bu fırkanın, çoğu makâlât eserinde Mu'tezile ile birlikte veya içi içe zikredildiği görülür. Bk. Bağdâdî, *el-Farğ*, 104; Seksekî, *el-Burhân*, 49; Abdülkâdir b. Mûsâ b. Abdillâh Ebû Muhammed el-Gilânî, *el-Gunye li tâlibi tîrîkati'l-hakk 'Azze ve Celle*, thk. Ebû Abdirrahmân Salâh b. Muhammed, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 187; Şehristânî, *el-Milel*, 43; Yemenî, *'Akâidu's-Selâse*, 325. İbnü's-Serrâc ise fırka hakkında farklı bir yorum getirerek fırka mensuplarının cenaze üzerine namazı uygun görmediklerinden bahseder. Yine bunlar; "şerrin insanların nazarında iman olmasına karşılık Allah katında küfür olması caizdir, demişlerdir. Bu sebeple Allah katında mü'min veya kafir olduğumuzu bilemeyiz" demişlerdir. Bk. İbnü's-Serrâc, *Tezkiretü'l-mezâhib*, 130.

⁶⁹ Nesefî, *Kitâbu'r-Redd*, 139.

firkalar, isimlendirme ve anlam bakımından oldukça benzer olup sıralama şu şekildedir:

Kitâbu'r-Redd'de Kaderiyye	Telbîsü İblîs'te Kaderiyye
1. Aḥmediyye	1. Aḥmediyye ⁷⁰
2. Şeneviyye	2. Şeneviyye
3. Mu'tezile	3. Mu'tezile
4. Keysâniyye	4. Keysâniyye
5. Şeytâniyye	5. Şeytâniyye
6. Şerikiyye	6. Şerikiyye
7. Vehmiyye	7. Vehmiyye
8. Ravendiyye ⁷¹	8. Ravendiyye
9. Müteberiyye ⁷²	9. Minberiyye ⁷³
10. Nâkîsiyye	10. Nâkîsiyye
11. Kâsiyye	11. Kâsiyye
12. Nazzâmiyye	12. Nazzâmiyye

Kaderiyye'nin ilk alt kolu olan Aḥmediyye⁷⁴ hakkında yapılan tanımlama iki eserde de benzer olup fırka, kulların fiilerinin kaynağı üzerinden yorumlanmıştır. Bu firkaya göre kul, kendi fiilinin sahibidir ve bunun böyle olması Allah'ın adaleti gereğidir.⁷⁵ İkinci kol olan Şeneviyye ise Kitâbu'r-Redd'de hayrın Allah'tan, kötülüğün ise şeytandan ve nefsimizden olduğunu iddia eden fırka olarak yer almıştır. Bu firkaya göre kişi hayır işlediği müddetçe lâhûtî ruhla; şer işlediğinde ise şeytanî ruhla hareket etmektedir. Ayrıca Nesefî bu

⁷⁰ Bu fırka Ali Hasan Ali Abdulhamîd tahkikinde "Ahmeriyye" olarak geçmekte olup verilen anlam aynıdır. Bk. Ali Hasan Ali Abdulhamîd tahkiki, 43.

⁷¹ Bernard tahkikinde eserinde başında yer alan genel taksimde Zeydiyye; açıklamalar kısmında ise Ravendiyye olarak geçmektedir. Bk. Marie Bernard tahkiki, 61, 92.

⁷² Bernard tahkikinde eserinde başında yer alan genel taksimde Şeriyye; açıklamalar kısmında ise Müteberrie olarak geçer. Bk. Marie Bernard tahkiki, 61, 93.

⁷³ Bu fırka Ali Hasan Ali Abdulhamîd tahkikinde "Betriyye" olarak geçmekte olup verilen anlam aynıdır. Bk. Ali Hasan Ali Abdulhamîd tahkiki, 19.

⁷⁴ Şii gelenek içerisinde yer alan Ebû Temmâm bu firkaya İmâmiyye'nin alt kolu olarak yer vermiş ve imam olarak gördükleri Ahmed b. Mûsâ'ya tâbi olanlar şeklinde kişiye nispetle tanımlamıştır. Bk. Ebû Temmâm, *Bâbu's-Şeytân*, 125; İbnus-Serrâc ise "farzı kabul edip sünneti reddedenler" olarak tanımlamıştır. Bk. İbnu's-Serrâc, *Tezkiretü'l-mezâhib*, 131.

⁷⁵ Nesefî, *Kitâbu'r-Redd*, 188; İbnü'l-Cevzî, "*Kitâbu Telbisi İblîs*", 1/174;

fırkanın iddialarının Mecusilerin görüşlerine benzediğini ifade eder.⁷⁶ Telbisü İblis'te ise kötülüğün şeytandan olduğu bilgisi yer alıp nefsimizden olduğu kısmı yer almaz. Yani kötülüğün kaynağı sadece şeytandır.⁷⁷

Ƙaderiyye'den Mu'tezile'nin iki eserde farklı açıdan tanımlandığı görülür. Kitâbu'r-Redd'de fırka kader konusu bağlamında ele alınıp Allah, mahlukatı üzerine hayrı takdir etmiş, şerri ise ne takdir etmiş ne de etmemiştir diyen fırka olarak yorumlanmıştır. Onlar, eğer şerri takdir etmiş dersek Allah'a zulmü; etmemiş dersek de aczi nispet etmiş oluruz diyerek her iki görüşten i'tizâl eden fırkadır.⁷⁸ Telbisü İblis'te ise bu fırka, Halku'l-Kur'ân ve Rü'yetullah üzerinden değerlendirilmiş olup Kur'an'ın mahlûk olduğunu iddia eden ve rü'yetullahı inkar edenler olarak tanımlanır.⁷⁹ İbnü'l-Cevzi'nin Mu'tezile'yi tanımlarken Nesefi'den farklılaşıp fırkayı, Halku'l-Kur'ân fikriyle ön plana çıkarması bu mesele üzerinden yaşanan mihne olaylarını hatırlatmaktadır. Zira bu olaylarda Ehl-i Hadis zümresi çeşitli baskılara maruz kalmıştır. Dolayısıyla Hanbeliler nazarında Mu'tezile, daha çok Halku'l-Kur'ân fikriyle bütünleşmiş bir fırka olarak algılanmış olabilir. Ancak Mu'tezile hakkında Telbis'te verilen bilgiler bunlarla sınırlı değildir. Eserin "İblisin Ümmetimizi Çeşitli İnanç ve Fikirlerle Aldatışı" başlığında Mu'tezile'den ayrıca bahsedilmiş ve filozoflardan etkilenen bir fırka olarak yorumlanmıştır. İbnü'l-Cevzi'ye göre onların "Allah, varlıkları külli olarak bilir, onların detaylarını bilmez" iddiaları filozoflardan etkilenmeleri sonucu oluşmuştur. Mu'tezile, birden çok ezeli varlık ihtimalinden kaçınmak için Allah'ın ilminin, kudretinin ve diğer sıfatlarının O'nun zatı olduğunu savunmuştur.⁸⁰

Her iki eserde de Ƙaderiyye'nin dördüncü kolu, makâlât eserlerinde daha çok Şii fırkalar arasında zikredilip imamet

⁷⁶ Nesefi, *Kitâbu'r-Redd*, 188. Fırka hakkında benzer bir yorumu "Hayır lâhûti ruhtan; şer ise nâsûti ruhtandır" ifadesiyle Beyânü'l-mezâhib'te görmekteyiz. Krş. Ömer Nesefi, *Beyânü'l-mezâhib*, 27b; Hanefi gelenekten Irakî ve İbnü's-Serrâc ise bu fırkayı, Mecusilikteki düalist inançla bağlantılı bir şekilde ele almışlardır. Krş. Irakî, *el-Fıraku'l-Müfterika*, 54; İbnü's-Serrac, *Tezkiretü'l-mezâhib*, 131.

⁷⁷ İbnü'l-Cevzi, "*Kitâbu Telbisi İblis*", 1/174; İbnü'l-Cevzi, eserin beşinci bâbında Şeneviyye'den "İblis'in Şeneviyye'yi Aldatışı" başlığında ayrıca bahsetmiştir. Ancak burada anlatılan İslâmî bir fırka olmayıp düalist inanca sahip İslâm dışı ve Mecusilik ile bağlantılı bir görüştür. Bu görüşe göre alemin iki yaratıcısı vardır. İyiliğin yaratıcısı aydınlık; kötülüğün yaratıcısı ise karanlıktır ve bunlar ezeldirler. Bk. İbnü'l-Cevzi, "*Kitâbu Telbisi İblis*", 2/462-463.

⁷⁸ Nesefi, *Kitâbu'r-Redd*, 191

⁷⁹ İbnü'l-Cevzi, "*Kitâbu Telbisi İblis*", 1/174.

⁸⁰ İbnü'l-Cevzi, "*Kitâbu Telbisi İblis*", 2/490-496

bağlamında yorumlanan Keysâniyye'dir.⁸¹ Bu fırka iki eserde de kader noktasında değerlendirilmiş ve insan fiillerinin Allah'tan mı yoksa kuldan mı olduğunu ve bu fiiller için ölümden sonra mükafaat mı yoksa ceza mı alınacağını da bilmediklerini ileri süren fırka olarak yorumlanmıştır.⁸²

Kaderiyye'den Şeytâniye ve Şerikiyye hakkında iki eserde yer alan tanımlamalar, birbiriyle örtüşmektedir. Bu fırkalardan Şeytâniyye; Allah'ın şeytanı yaratmadığı iddiasındadır. Kitâbu'r-Redd'de ayrıca bu fırkanın iddiasının sebebi belirtilerek "Allah'ın şeytanı yarattığını söylemek O'nun kullarının günah işlemesine rıza gösterdiği anlamına geleceği" bilgisine yer verilir.⁸³ Şerikiyye hakkında ise Kitâbu'r-Redd'de, iman hariç tüm hasenatların ve küfür hariç tüm günahların takdir edilmiş ve yaratılmış olduğunu iddia eden fırka yorumu yapılır. Yani onlara göre iman ve küfür yaratılmamıştır. Çünkü küfür ve imanın yaratılmış olduğunu söylemek Kur'an'ın yaratıldığını söylemek gibidir ki bu da kabul edilemez. Telbisü İblis'te ise bu fırka, iman zikredilmeksizin küfür merkezli olarak ele alınır. Buna göre Şerikiyye, küfür hariç tüm günahların mukadderâttan olduğunu iddia etmiştir.⁸⁴

Kaderiyye'den Vehmiyye ve Ravendiyye için de yine iki eserde verilen anlam hemen hemen aynıdır. Bunlardan Vehmiyye, kulların söz ve eylemlerinin, iyilik ve kötülüklerin bir hakikati olmadığını

⁸¹ Keysâniyye bazı makâlât eserinde Şii fırkalar arasında zikredilmiş olup Hz. Ali'nin öcünü almak için ayaklanan el-Muhtâr b. Ebi Ubeyd es-Sakafi'ye nispet edilmiştir. El-Muhtâr'a Keysân denilmesinden dolayı fırka, Keysâniyye olarak adlandırılmıştır. Bk. Bağdâdî, *el-Fark*, 46; Eş'arî, *Mağâlât*, 90; Şehristânî, *el-Milel*, 147. Yemenî, bu fırkaya Bâtîni fırkalar arasında yer verirken Seksekî ise tenâsüh inancıyla bağlantılı olarak değerlendirilmiştir. Bk. Yemenî, *'Akâidu's-Selâse*, 481; Seksekî, *el-Burhân*, 49. Makâlât eserlerinde daha çok imamet konusu ile ilişkili olarak ele alınan Keysâniyye'nin Hanefî gelenek içerisinde yer alan eserlerde ise kader konusu ile ilgili olarak değerlendirildiği görülür. Krş. İbnü's-Serrâc, *Tezkiretü'l-mezâhib*, 131; Ömer Nesefî, *Beyânü'l-mezâhib*, 27b; Fırkanın, Telbisü İblis'te de kader bağlamında yorumlanması Hanefî gelenek etkisi ile olmalıdır.

⁸² Nesefî, *Kitâbu'r-Redd*, 192; İbnü'l-Cevzî, *"Kitâbu Telbîsi İblîs"*, 1/175.

⁸³ Nesefî, *Kitâbu'r-Redd*, 193-194; İbnü'l-Cevzî, *"Kitâbu Telbîsi İblîs"*, 1/175. Fırka hakkında benzer yorum için bk. Ömer Nesefî, *Beyânü'l-mezâhib*, 27b.

⁸⁴ Nesefî, *Kitâbu'r-Redd*, 195-196; İbnü'l-Cevzî, *"Kitâbu Telbîsi İblîs"*, 1/175; İbnü's-Serrâc, Şerikiyye'yi "kul imanı işlemiştir ve o yüce Allah'ın yarattığıdır" diyerek imanın yaratıldığını iddia eden fırka olarak verir. Ömer Nesefî ise bu fırkayı Kaderî fırkalar arasında zikretmiş ancak tanımlamasına yer vermemiştir. Krş. İbnü's-Serrâc, *Tezkiretü'l-Mezâhib*, 131. Ömer Nesefî, *Beyânü'l-mezahib*, 27b.

iddia etmişken;⁸⁵ Ravendiyye, nâsîh olsun mensûh olsun Allah tarafından indirilmiş her kitapla amel edilebileceğini ileri sürmüştür.⁸⁶

Kitâbu'r-Redd ve Telbîsü İblîs'te Kaderiyye'nin dokuzuncu kolu, farklı isimler ile yer almakla beraber verilen tanımlamaya bakıldığında kastedilenin aynı fırka olduğu söylenebilir. Nitekim fırka ismi Kitâbu'r-redd'de Müteberiyye iken Telbîsü İblîs'te Minberiyye'dir⁸⁷ ve bu fırka için "kişi günah işledikten sonra tevbe etse bile tevbesinin kabul olunmayacağı" ifadesi ile aynı tanımlama yapılmıştır.⁸⁸

Kaderiyye'nin onuncu kolu Nâkisiyye ve on birinci kolu Kâsiyye hakkındaki tanımlamalar da iki eserde benzerdir. Buna göre Nâkisiyye, Rasulullah'a yapılan biatların bozulması halinde kişinin günahkâr olmayacağını söylemiştir. Kitâbu'r-Redd'de ayrıca biatların bu fırka nezdinde nafileler gibi değerlendirildiği bilgisine yer verilir⁸⁹ Kâsiyye ise zühd anlayışına tepkiselliğin ifadesi olarak dünyalık şeyleri arzulayıp onları elde etmek için çabalamayı onlara karşı zâhid olmaktan daha üstün görme düşüncesine sahip fırka olarak tanımlanmıştır.⁹⁰

⁸⁵ Nesefî, *Kitâbu'r-Redd*, 197; İbnü'l-Cevzî, "*Kitâbu Telbîsi İblîs*", 1/177. Ömer Nesefî'ye göre bu fırka kulların fiilleri hakkında görüşlerinin olmadığını söylemişlerdir. Krş. Ömer Nesefî, *Beyânü'l-mezahib*, 27b.

⁸⁶ Nesefî, *Kitâbu'r-Redd*, 198-199; İbnü'l-Cevzî, "*Kitâbu Telbîsi İblîs*", 1/177; Fırka hakkında Ömer Nesefî'de benzer yorumda bulunur. Krş. Ömer Nesefî, *Beyânü'l-mezahib*, 27b. Eş'arî ve Bağdâdî ise bu fırkayı, Şii fırkalarından Keysâniyye'nin alt kolu olarak verip imamet bağlamında yorumlarlar. İmamet konusunda ayrılığa düşen bu fırkaya göre imamet, Ebû Hâşim'den sonra Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas b. Abdulmuttalib'e geçmiştir. Bk. Eş'arî, *Maqâlât*, 94; Bağdâdî, *el-Fark*, 47.

⁸⁷ Telbîsü İblîs'in Ali Hasan Ali Abdulhamîd tahkikinde "Betriyye" olarak geçmektedir. Bk. Ali Hasan Ali Abdulhamîd tahkiki, 44; Fırka "Betriyye" ismiyle *Tezkiretü'l-mezahib*'de de yer alır. Krş. İbnü's-Serrâc, *Tezkiretü'l-mezahib*, 132.

⁸⁸ Nesefî, *Kitâbu'r-Redd*, 199; İbnü'l-Cevzî, "*Kitâbu Telbîsi İblîs*", 1/177; Ayrıca Nesefî bu fırkanın Şâkkiyye'nin bir kolu olduğunu söylemiştir. Şâkkiyye, Nesefî'nin tasnifinde Mürce'nin dördüncü kolu olarak da yer almaktadır. Bk. Nesefî, *Kitâbu'r-Redd*, 244.

⁸⁹ Nesefî, *Kitâbu'r-Redd*, 201; İbnü'l-Cevzî, "*Kitâbu Telbîsi İblîs*", 1/177-178; Ömer Nesefî ve İbnü's-Serrâc'da ise yapılan biat, Rasulullah'a değil imama yapılan biat olarak geçer. Krş. Ömer Nesefî, *Beyânü'l-mezahib*, 27b; İbnü's-Serrâc, *Tezkiretü'l-mezahib*, 132.

⁹⁰ Nesefî, *Kitâbu'r-Redd*, 202-203; İbnü'l-Cevzî, "*Kitâbu Telbîsi İblîs*", 1/178. Irakî, bu fırkayı haramın rızık olmadığını iddia eden ve kulun mesaisinin onda dokuzunu dünya, onda birini de ibadete hasretmesi gerektiğini ileri süren fırka olarak tanımlar. Krş. Irakî, *el-Fıraku'l-Müfterika*, 51; fırka Ömer Nesefî'de ise "Bâsiyye" olarak İbnü's-Serrâc'da ise "Nâsiyye" olarak isimlendirilmiştir.

Kaderiyye'nin son fırkası şahsa nispet edilerek isimlendirilen Nazzâmiyye'dir. Bu fırka iki eserde de İbrahim b. Nazzâm'a uyanlar olarak verilip onun görüşleri noktasında yorumlanmıştır. Bu anlamda Kitâbu'r-Redd'de İbrahim b. Nazzâm'ın Allah hakkında bir kimsenin "O, şey değildir" demesi durumunda Allah'ı anlamsız kılacağı "O, 'şey'dir" demesi halinde ise onu normal "şey"lere benzeteceği ve bu durumda da o kişinin kafir olacağı düşüncesine yer verilmiştir. Telbîsü İblîs'te ise sadece "O, 'şey'dir diyenin kafir olacağı" kısmı yer almıştır.⁹¹

Kitâbu'r-Redd ve Telbîsü İblîs'te yer alan Kaderî fırkaların -diğer fırkalarda da olduğu gibi-sıralama, isimlendirme ve fırkalara yüklenen anlam noktasında oldukça benzer olduğu görülür. Bu fırkalardan sadece Mu'tezile farklı açıdan değerlendirilmiştir. İki eserde yer alan Kaderî fırkaların; ef'âl-i ibâd, hayır ve şerrin kaynağı, günahkar kulun durumu, Allah'a "şey" denilip denilemeyeceği gibi konular üzerinden yorumlandığını söyleyebiliriz. Ayrıca Kaderî fırkalar arasında makâlât eserlerinde isimlerine çok sık rastlanmayan Nâkişiyye, Müteberiyye, Kâsîtiyye gibi isimlendirmeler yapıldığı görülür. Şerikiyye ise hasenat ve günahların takdir edilmiş olduğu ve Kur'an'ın yaratılması meselesinde Kaderilerin genel çizgisinden farklı düşünmesine rağmen iki eserde de Kaderiler içerisinde değerlendirilebilmiştir. Yine bazı makâlât eserlerinde Şii fırkalar arasında yer alan Keysâniyye ve Ravendiyye, imamet konusundaki düşüncelerine yer verilmeyerek Kaderî çizgide yorumlanmıştır.

Cebriyye⁹²

Cebriyye, Kitâbu'r-Redd'de dördüncü ana fırka iken Telbîsü İblîs'te son ana fırkayı oluşturur. Bu fırka, iki eserde de insana ait fiillerde insan iradesinin konumu üzerinden değerlendirilmiştir. Kitâbu'r-Redd'de Kaderiyye'nin zıddı olarak ele alınan Cebriyye, insan iradesini yok saydığı için günah ve kötülükleri Allah'a nispet

Krş. Ömer Nesefî, *Beyânü'l-mezâhib*, 27b; İbnü's-Serrâc, *Tezkiretü'l-mezâhib*, 132.

⁹¹ Nesefî, *Kitâbu'r-Redd*, 203-204; İbnü'l-Cevzî, "*Kitâbu Telbisi İblîs*", 1/179.

⁹²Şehristânî Cebriyye'yi; el-Cebriyyetü'l-hâlişa ve el-Cebriyyetü'l-mütevassıta olmak üzere ikiye ayırır. Hâlis Cebriyye, kulun hiçbir fiili olmadığını ve fiili işlemeye kudretinin de bulunmadığını ileri sürenlerdir. Mütevassıt Cebriyye ise, kulun fiili konusunda kudeti bulunduğunu kabul etmekle birlikte bu kudretin fiil üzerinde tesiri bulunmadığını benimser. Bk. Şehristânî, *el-Milel*, 85. Cebriyye, Seksekî'de, alt fırka olarak Mürcie'nin içerisinde yer almış ve iman, küfür ve taatin kulun kesbi olmaksızın Allah'ın cebriyle meydana geldiğini benimseyenler olarak tanımlanmıştır. Bk. Seksekî, *el-Burhân*, 42-43. İrâkî ise Cebriyye'nin, Mürcie ve Neccariyye diye de adlandırılabilceğini ifade ederek fırkayı, Mürcie ile bağlantılı ele alır. Bk. İrâkî, *el-Fıraku'l-Müfterika*, 61.

edip, insanların günahlardan beri olduklarını ileri sürmüştür. Onlara göre mutlak güç sahibi Allah olduğu için insan, bir fiil işlediğinde bu fiilin ne öncesinde ne de yapılış esnasında bir güce sahiptir.⁹³

Telbisü İblis'in 73 fırka rivayeti esas alınarak yapılan tasnifinde Cebriyye hakkında genel bilgi verilmemiştir. Bununla beraber eserin "İblisin Ümmetimizi Çeşitli İnanç ve Fikirle ile Aldatışı" başlığında Cebriyye'den bahsedilmiş ve fırka, Kitâbu'r-Redd'dekine benzer şekilde insan iradesini yok sayanlar olarak yorumlanmıştır. Cebriyye'ye göre insanın hiçbir gücü ve seçeneği yoktur. Çünkü o, seçme ve yapma gücü elinden alınmış cansız bir madde gibidir.⁹⁴

Cebriyye'nin alt kollarının ise iki eserde de hem sıralamada hem de isimlendirmede bazı farklar dışında çoğunlukla aynı olduğu görülür. Alt fırkaların iki eserdeki sıralaması şu şekildedir:

Kitâbu'r-Redd'de Cebriyye

1. Muđtariyye
2. Ef 'âliyye⁹⁵
3. Ma'ıyye
4. Mefrûgiyye
5. Neccâriyye
6. Mennâniyye
7. Kesbiyye
8. Sâbiqiyye
9. Hıbbiyye
10. Hıvfıyye
11. Fikriyye⁹⁸

Telbisü İblis'te Cebriyye

1. Muđtariyye
2. Ef 'âliyye
3. Mefrûgiyye
4. Neccâriyye
5. Mennâniyye
6. Kesliyye⁹⁶
7. Sâbiqiyye
8. Hıbbiyye⁹⁷
9. Hıvfıyye
10. Fikriyye
11. Hasbiyye⁹⁹

⁹³ Nesefî, *Kitâbu'r-Redd*, 142-143.

⁹⁴ İbnü'l-Cevzî, "*Kitâbu Telbîsi İblîs*", 2/494.

⁹⁵ Bernard tahkikinde "Enfâliyye" şeklinde geçmektedir. Bk. Bernard tahkiki, 61,96.

⁹⁶ Ali Hasan Ali Abdulhamîd tahkikinde "Kesbiyye" olarak geçmektedir. Bk. Ali Hasan Ali Abdulhamîd tahkiki, 49.

⁹⁷ Ali Hasan Ali Abdulhamîd tahkikinde "Muhabbiyye" olarak geçmektedir. Bk. Ali Hasan Ali Abdulhamîd tahkiki, 49.

⁹⁸ Bernard tahkikinde "Bekriyye" olarak geçmektedir. Bk. Bernard tahkiki, 61, 104.

⁹⁹ Ali Hasan Ali Abdulhamîd tahkikinde "Hıssiyye" olarak geçmektedir. Bk. Ali Hasan Ali Abdulhamîd tahkiki, 49.

12. Hâşebiyye¹⁰⁰

12. Ma'yye

Kitâbu'r-Redd ve Telbîsü İblîs'te Cebriyye'nin alt kolları için yapılan tanımlamaların büyük oranda örtüştüğü görülür. İki eserdeki alt kollar, çoğunlukla kulun fiilleri üzerindeki iradesi bakımından yorumlanmıştır. Yine bazı fırkalar için Allah sevgisinin ön plana çıkarılması, bu sevginin ve bilginin artması ile ibadetlerin düşebileceği şeklinde Bâtîni yorumları anımsatan tanımlamaların yapıldığı görülür

Cebriyye'nin ilk alt kolu Muđtariyye; iki eserde de kulun hiçbir fiili olmadığı ve her şeyi yapanın Allah olduğu iddiası ile; ikinci kol Ef 'âliyye ise, kula ait fiillerin varlığını kabul etmekle birlikte fiilde istiâatının olmadığını ve bu konuda kulun boynunda ip olan köpek gibi olduğunu ileri sürmesi ile iki eserde de benzer tanımlama ile yer alır.¹⁰¹ Cebriyye'den Ma'yye; Kitâbu'r-Redd'de, fiil ve fiil ile birlikte istiâatın kula ait olduğunu, fiilin öncesinde kulun istiâatının bulunamayacağını aksini iddia etmenin Allah'tan istîğna anlamına geleceği düşüncesiyle tanımlanır. Telbîsü İblîs'te ise fiil ve istiâatın kula ait olduğu yer almakla birlikte istiâatın fiil ile birlikteliği bilgisi yer almaz. Ancak firkanın isimlendirilmesinden istiâatın fiil ile birlikteliği sonucu çıkarılabilir.¹⁰² Mefrûğîyye'nin tanımlanması ise, "kıyamete kadar olacak her şeyin yaratıldığı böylelikle Allah'ın yaratmayı bitirdiği" fikrine sahip fırka üzerinedir.¹⁰³

Makâlât eserlerinde farklı ana fırkalar altında zikredilen ve Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr'a uyanlar anlamında Neccâriyye¹⁰⁴ olarak tanımlanan fırka; Kitâbu'r-Redd ve Telbîsü İblîs'te, firkaya

¹⁰⁰ Bernard tahkikinde "Hasbiyye" olarak geçmektedir. Bk. Bernard tahkiki, 61, 104.

¹⁰¹ Neseî, *Kitâbu'r-Redd*, 206-207; İbnü'l-Cevzî, "Kitâbu Telbîsi İblîs", 1/196.

¹⁰² Neseî, *Kitâbu'r-Redd*, 209; İbnü'l-Cevzî, "Kitâbu Telbîsi İblîs", 1/202; Fırka, Ömer Neseî'de de benzer tanımlamaya sahiptir. İbnü's-Serrâc'da ise "kudret ve fiilin kula ait olduğu" ifadesi ile genel Cebri anlayışın dışında yorumlanmıştır. Krş. Ömer Neseî, *Beyânü'l-mezâhib*, 27b; İbnü's-Serrâc, *Tezkiretü'l-mezâhib*, 129.

¹⁰³ Neseî, *Kitâbu'r-Redd*, 209-210; İbnü'l-Cevzî, "Kitâbu Telbîsi İblîs", 1/197; benzer tanımlama için bk. Ömer Neseî, *Beyânü'l-mezâhib*, 27b; İrâkî, *el-Fıraku'l-Müfterika*, 64.

¹⁰⁴ Bağdâdî bu firkayı, müstakil bir fırka olarak ele alır ve bunların bazı hususlarda Eş'ariler'e bazı hususlarda Kaderiler'e katıldıkları yine bazı hususlarda da kendilerine ait görüşlerinin olduğundan bahseder. Bk. Bağdâdî, *el-Farq*, 183. Ancak bu firkanın daha çok alt kol olarak değerlendirildiği görülür. Örneğin Şehristânî'de bu fırka, Cebriyye'nin alt kolu olarak yer alır. Krş. Şehristânî, *el-Milel*, s. 88-89. Yine bazı eserlerde bu firkanın Mürcie'nin alt kolu olarak zikredildiği görülür. Krş. Eş'arî, *Maqâlât*, 199; Yemenî, *'Akâidu's-Selâse*, 281; Geylânî, *el-Gunye*, 186; Sekseki, *el-Burhân*, 39.

hakim olan görüş noktasında değerlendirilmiştir. Buna göre Neccâriyye, Allah'ın insanlara fiillerinden dolayı değil kendi fiilinden dolayı azap edeceğini iddia etmiştir.¹⁰⁵

Cebriyye'den Mennâniyye'nin, iki eserde de iyilik ve kötülükte insan kalbinin ölçüt alınması gerektiği fikrine sahip fırka olarak yorumlandığı görülür. Yani bu fırkaya göre kişi kalbinde hayır hissettiği şeyi yapmalı, şer hissettiği şeyi yapmamalıdır.¹⁰⁶ Kitâbu'r-Redd'de Kesbiyye; Telbîsü İblîs'te ise Kesliyye olarak geçen fırka ile kastedilen ise aynı fırkadır. Buna göre bu fırka, sevap ve cezanın takdir edildiğini ve bundan dolayı kulun kesbiyle artıp azalmayacağını iddia etmiştir.¹⁰⁷ Aynı bağlamda tanımlanan bir diğer fırka Sâbikiyye'dir ki bu fırka; saîd olana yaptığı günahların zararının olmayacağını, şakî olana ise iyiliklerin bir faydası olmayacağını ve dileyenin dilediği ameli yapabileceği düşüncesini benimsemiştir.¹⁰⁸

Cebriyye'den Hıbbiyye ve Hıvfiyye her iki eserde de Allah sevgisi çerçevesinde yorumlanmıştır. Buna göre Hıbbiyye, muhabbet kadehini içenden ibadetlerin düşeceğini;¹⁰⁹ Hıvfiyye ise, Allah'ı seven kimsenin ondan korkmaması gerektiğini çünkü sevenin sevdiğinden korkmayacağını ileri sürmüştür.¹¹⁰ Cebriyye'den Fikriyye¹¹¹ ise iki

¹⁰⁵ Nesefî, *Kitâbu'r-Redd*, 209; İbnü'l-Cevzî, "Kitâbu Telbîsi İblîs", 1/202; Neccâriyye İbnü's-Serrâc'da aynı tanımlama ile yer alırken Ömer Nesefî'de "Allah'ın mahlûkatı malum üzere değil, ilmi üzere yarattığı" bilgisine yer verilir. Krş. Ömer Nesefî, *Beyânü'l-mezâhib*, 27b; İbnü's-Serrâc, *Tezkiretü'l-mezâhib*, 129.

¹⁰⁶ Nesefî, *Kitâbu'r-Redd*, 212-213; İbnü'l-Cevzî, "Kitâbu Telbîsi İblîs", 1/197. Fırka hakkında benzer yorum için bk. Ömer Nesefî, 28a.

¹⁰⁷ Nesefî, *Kitâbu'r-Redd*, 214; İbnü'l-Cevzî, "Kitâbu Telbîsi İblîs", 1/199. Fırka Ömer Nesefî'de de benzer şekilde geçer. Krş. Ömer Nesefî, *Beyânü'l-mezâhib*, 28a.

¹⁰⁸ Nesefî, *Kitâbu'r-Redd*, 215-216; İbnü'l-Cevzî, "Kitâbu Telbîsi İblîs", 1/199. Benzer yorumlar için bk. Ömer Nesefî, *Beyânü'l-mezâhib*, 28a İbnü's-Serrâc, *Tezkiretü'l-mezâhib*, 129; İrâkî, *el-Fıraku'l-Müfterika*, 68.

¹⁰⁹ Nesefî, *Kitâbu'r-Redd*, 217-218; İbnü'l-Cevzî, "Kitâbu Telbîsi İblîs", 1/199-200. Ebû Temmâm'da bu fırka, Kaderiler'in alt kolu olarak ver alır. Ayrıca onların "Hıbbiyye" olarak adlandırılmalarının "biz Allah'ın cezasından korkmak veya sevabını ummak için O'na ibadet etmiyoruz. Bilakis onun sevgisi için ibadet ediyoruz" demelerinden kaynaklandığını belirtilir. Krş Ebû Temmam, *Bâbu's-Şeytân*, 65.

¹¹⁰ Nesefî, *Kitâbu'r-Redd*, 218-219; İbnü'l-Cevzî, "Kitâbu Telbîsi İblîs", 1/200.

¹¹¹ Seyyid Bahçivan metnin aslında "Bekriyye" olarak geçtiğini söylediği bu fırkayı "Fikriyye" olarak adlandırır. Fırka ismi, Marie Bernard tahkikinde "Bekriyye" olarak geçmektedir. Ömer Nesefî, İrâkî ve İbnü's-Serrâc'da ise Fikriyye olarak geçen fırkaya verilen anlam Nesefî ve İbnü'l-Cevzî'deki ile uyusmaktadır. Krş. Ömer Nesefî, *Beyânü'l-mezâhib*, 28a; İrâkî, *el-Fıraku'l-Müfterika*, 70; İbnü's-Serrâc, *Tezkiretü'l-mezâhib*, 130; Eş'arî'de ise "Bekriyye" adında müstakil bir fırka yer almakta olup fırka, Bekr b. Uht-i Abdilvâhid b. Zeyd'in taraftarları

eserde de kuldân ibadetlerin düşmesini, kişinin ilmine bağlamıştır. Yani kişinin ilmi artıkça o oranda ibadetler de düşecektir.¹¹²

Cebriyye'nin son fırkası Kitâbu'r-Redd'de Hâşebiyye olarak geçer. Telbisü İblis'te buna karşılık gelen fırka ise Hâşebiyye olup verilen anlam benzerdir. Buna göre bu fırka babaları Adem'den kaldığı için dünya malının kullar arasında ortak olduğunu ve kardeşler arasında ayrımcılığın yapılamayacağını iddia eder. Onlara göre malı toplamak ve başkasından malı men etmek caiz değildir¹¹³

Kitâbu'r-Redd ve Telbisü İblis'te yer alan Cebri firkaların isimlendirme ve anlam itibarıyla hemen hemen aynı olduğu söylenebilir. Ayrıca alt firkalarda diğer makâlâtlarda çok sık görmeye alışık olmadığımız bununla birlikte Nesefî'nin tasnif sistemini esas alan Hanefî makâlât eserlerinde ise çoğunlukla görülen firkalara yer verilmiştir. Bu durumu, Nesefî'nin Hanefî makâlât geleneği üzerindeki etkisi ile açıklamak mümkündür. Yine Telbis'te de bu firkalara yer verilmesi ve tanımlamaların oldukça benzer olması yazarın tasnifini oluştururken Hanefî bir kaynaktan beslendiğine işaret eder.

Cehmiyye¹¹⁴

Cehmiyye; Kitâbu'r-Redd'de beşinci, Telbisü İblis'te ise üçüncü ana fırka olarak yer almıştır. Fırka, Kitâbu'r-Redd'de Allah'ın zâtı hakkındaki düşünceleri çerçevesinde değerlendirilmiştir. Buna göre onlar, Allah'ı her konuda mahlûkatın aksine tanımlamaya çalışıp "lâ şey" e benzetmişlerdir. Bu şekilde teşbihten kaçınmaya çalışmışlar ancak O'nu "olmayan bir şeye" benzeterek en kötü teşbihi kendileri

olarak verilir ve büyük günah meselesi bağlamında ele alınır. Krş. Eş'arî, *Mağâlât*, 317.

¹¹² Nesefî, *Kitâbu'r-Redd*, 219-220; İbnü'l-Cevzî, "*Kitâbu Telbîsi İblîs*", 1/202.

¹¹³ Nesefî, *Kitâbu'r-Redd*, 221; İbnü'l-Cevzî, "*Kitâbu Telbîsi İblîs*", 1/202. Fırka ismi İrâkî'de "Hasbiyye" olarak geçmektedir ve verilen anlam Nesefî ve İbnü'l-Cevzî ile hemen hemen aynıdır. Krş. İrâkî, *el-Fıraku'l-Müfterîka*, 64; Tezkiretü'l-mezâhib'te ise "Habsiyye" olarak geçer ancak bunlar, Tevrat'ı inkar edenler olarak verilir. Bk. İbnü's-Serrâc, *Tezkiretü'l-mezâhib*, 130. Bu yorum Ömer Nesefî'de de geçmektedir. Krş. Ömer Nesefî, *Beyânü'l-mezâhib*, 28a.

¹¹⁴ Daha çok Allah'ın sıfatları, kader, irade hürriyeti, ahiret âleminin fânî olup olmadığı gibi meselelerde görüşleri bulunan Cehmiyye, bazı makâlât eserlerinde ana fırka olarak yer alırken bazılarında ise çeşitli firkaların alt kolu olarak gösterilmiştir. Bu anlamda Bağdâdî, Cehmiyye'ye ana fırka olarak yer verir ve bu fırkayı; amellerde cebr ve ıztırâr olduğunu söyleyen ve istitâatı bütünüyle inkar eden Cehm b. Safvân'a uyanlar olarak tanımlar. Bk. Bağdâdî, *el-Farq*, 176; Eş'arî, Yemenî ve Seksekî'de ise bu fırka, Mürchie altında zikredilmekte olup imanı, marifet olarak tanımlayan fırka olarak yorumlanır. Krş. Eş'arî, *Mağâlât*, 198; Yemenî, *Akaidü's-Selâse*, 273; Seksekî, *el-Burhân*, 34.

yapmışlar ve böylelikle Allah'ı her manada inkar etmişlerdir.¹¹⁵ Telbîsü İblîs'te ise fırka hakkında açıklamaya yer vermeksizin alt kollarının tanımlanmasına geçilmiştir.

Cehmiyye'nin alt kollarının gerek sıralama gerek isimlendirme ve gerekse yapılan tanımlamalar noktasında iki eserde de hemen hemen aynı olduğu görülür. Cehmiyye'nin alt kollarının iki eserde yer alışı şu şekildedir:

Kitâbu'r-Redd'de Cehmiyye	Telbîsü İblîs'te Cehmiyye
1. Mu'attila	1. Mu'attila
2. Merîsiyye	2. Merîsiyye
3. Mültezîkiyye	3. Mültezîka
4. Vâridiyye	4. Vâridiyye
5. Zenâdıka	5. Zenâdıka
6. Harkıyye	6. Harkıyye
7. Maḥlûkıyye	7. Maḥlûkıyye
8. Fâniyye	8. Fâniyye
9. Ğayriyye	9. Ğayriyye ¹¹⁶
10. Vâkıfıyye	10. Vâkıfıyye
11. Ḳabriyye	11. Ḳabriyye
12. Lafziyye	12. Lafziyye

Cehmiyye'nin ilk üç fırkası olanı Mu'attila, Merîsiyye ve Mültezîka'nın iki eserdeki tasnifte Allah'ın zâtı ve sıfatları hakkındaki görüşleri doğrultusunda yorumlandığı görülür. Bu anlamda ilk alt kol olan Mu'attila, insanın hayal edebileceği her şeyin maḥlûk olduğu ve bu sebeple Allah'ın hayal edilemeyeceği aksini iddia edenin kafir olacağı görüşündedir.¹¹⁷ Merîsiyye ise, Allah'ın bazı sıfatlarının maḥlûk olduğunu iddia eder. Bu sıfatların neliği hakkında Telbîs'te açıklama yapılmazken Kitâbu'r-Redd'de "Allah'ın ilmi, kudreti,

¹¹⁵ Neseî, *Kitâbu'r-Redd*, 144.

¹¹⁶ Ali Hasan Ali Abdulhamîd tahkikinde "Muğriyye" olarak geçmektedir. Bk. Ali Hasan Ali Abdulhamîd tahkiki, 45.

¹¹⁷ Neseî, *Kitâbu'r-Redd*, 223; İbnü'l-Cevzî, "*Kitâbu Telbîsi İblîs*", 1/180; İrâkî, Muattila'yı ana fırka, Cehmiyye'yi ise onun alt kolu olarak verir. Ancak bu isimlerin birbirlerinin yerine kullanıldıklarını da belirtir. Bk. İrâkî, *el-Fıraku'l-Müfterika*, 86; Muattila'ya Zenâdıka içerisinde yer veren Malatî'ye göre bu fırka mensupları, kainattaki eşyanın herhangi bir yaratıcı olmaksızın kendiliğinden olduğu şeklindeki düşüncüyü savunurlar. Bk. Malatî, *et-Tenbîh*, 91-92. Ömer Neseî ve İbnü's-Serrâc'da ise Allah'ın sıfatlarını inkar edenler olarak tanımlanmışlardır. Krş. Ömer Neseî, *Beyânü'l-mezâhib*, 28a; İbnü's-Serrâc, *Tezkiretü'l-mezâhib*, 133.

meşîeti ve yaratması hariç diğer sıfatları, isimleri ve fiilleri yaratılmıştır” ilavesi yer alır.¹¹⁸ Üçüncü alt kol Mültezîka Allah'ın her yerde olduğu ve hiçbir mekanın ondan gaip olamayacağını ileri sürmüştür.¹¹⁹

Dördüncü kol Vâridiyye; ahiret ahvaline yönelik olarak mü'min kimsenin cehenneme girmeyeceğini, cehenneme girenin de bir daha oradan çıkamayacağı şeklindeki yorumu ile her iki eserde de aynıdır. Ayrıca Kitâbu'r-Redd'de Vâridiyye'nin “kişinin kalbiyle Rabbini tanımmasının kâmil bir iman için yeterli olacağı” şeklindeki iman anlayışına sahip olduğundan bahsedilerek bu anlayış eleştirilmiştir. Nesefî, Vâridiyye'nin iman tanımlamasını eleştirirken mezhebî görüşünü de yansıtır bir biçimde “kişinin içinin bilinemeyeceğini, peygamberin insanları şehâdete ve ikrara davet ettiğini, Allah'ın, insanları “bir kelimeye gelin” diyerek uyardığını belirtmesi ile imanın aslında, ikrar olması gerektiği üzerinde durmuştur.¹²⁰ İki eserde de ahiret ahvâline yönelik ele alınan bir diğer alt fırka ise Harkıyye'dir. Bunlara göre Allah, kafiri bir defa yakacak sonra kafir sürekli yanık kalacak ve ateşin sıcaklığını hissetmeyecektir. Çünkü kafir bir sefer kafir olmuş ve küfrü üzerine kalmıştır.¹²¹

Cehmiyye'nin beşinci alt fırkası olan Zenâdika hakkında Nesefî, onların “gözle görülmeyen ve duyularla hissedilmeyen bir şeyin ne ispat edilebileceği ne de inkar edilebileceği” iddiasında olduklarından bahseder. Onlara göre idrak edilen ilah değildir; idrak edilemeyeceğine şahitlik edemeyiz. İbnü'l-Cevzî de bu fırka duyularla idrak edilemeyen inkarı üzerine tanımlanmıştır. Ona göre bu fırka; “hiç kimse kendisinin bir rabbi olduğunu söyleyemez. Çünkü bir şeyin var olması duyularla idrak edilmesiyle mümkündür. İdrak edilemeyen bir ilahın varlığı da iddia edilemez” demiştir.¹²²

¹¹⁸ Nesefî, *Kitâbu'r-Redd*, 224-226; İbnü'l-Cevzî, “*Kitâbu Telbîsi İblîs*”, 1/180; Benzer tanımlama Ömer Nesefî'de de geçmektedir. Krş. Ömer Nesefî, *Beyânü'l-mezâhib*, 28a. Ancak bu fırka, bazı makâlât eserlerinde Mürcie içerisinde ve daha çok iman ve sıfatlar konusunda ele alınmıştır. Krş. Eş'arî, *Makâlât*, 205; Bağdâdî, *el-Farq*, 180; Yemenî, *Akaidü's-Selâse*, 276; Geylânî, *el-Gunye*, 186. Seksekî, *el-Burhân*, 36.

¹¹⁹ Nesefî, *Kitâbu'r-Redd*, 226-227; İbnü'l-Cevzî, “*Kitâbu Telbîsi İblîs*”, 1/180; Benzer tanımlama için bk. Ömer Nesefî, *Beyânü'l-mezâhib*, 28a.

¹²⁰ Nesefî, *Kitâbu'r-Redd*, 227; İbnü'l-Cevzî, “*Kitâbu Telbîsi İblîs*”, 1/181. Benzer tanımlama için ayrıca krş. İbnü's-Serrâc, *Tezkiretü'l-mezâhib*, 133; Irâkî, *el-Fıraku'l-Müfterika*, 90; Ömer Nesefî, *Beyânü'l-mezâhib*, 28a.

¹²¹ Nesefî, *Kitâbu'r-Redd*, 230; İbnü'l-Cevzî, “*Kitâbu Telbîsi İblîs*”, 1/181. Ayrıca krş. İbnü's-Serrâc, *Tezkiretü'l-mezâhib*, 133; Irâkî, *el-Fıraku'l-Müfterika*, 92; Ömer Nesefî, *Beyânü'l-mezâhib*, 28a.

¹²² Nesefî, *Kitâbu'r-Redd*, 229; İbnü'l-Cevzî, “*Kitâbu Telbîsi İblîs*”, 1/181; Irâkî bu fırkayı, “Allah'ın idrak edilemeyeceğinden dolayı O'nun sıfatlarını kabul

Cehmî fırkalardan Maḥlûkıyye, Vâkıfıyye ve Lafzıyye'nin, her iki eserde de Halku'l-Kur'an meselesi çerçevesinde yorumlandığı görülür. Bunlardan Maḥlûkıyye; iki eserde de Kur'an'ın maḥlûk olduğunu ileri sürmesi ile değerlendirilmiştir. Kitâbu'r-Redd'de ise bu fırkanın Allah'ın tüm sıfat ve fiillerinin maḥlûk olduğunu ileri sürmesi şeklinde bir ilave yer almıştır.¹²³ Vâkıfıyye ise "Kur'an ne maḥlûktur ne de maḥlûk değildir" düşüncesine sahiptir. Kitâbu'r-Redd'de ayrıca bu fırkanın Kur'an maḥlûktur ya da değildir diyenleri tekfir ettiklerinden bahsedilir.¹²⁴

Cehmiyye'den Lafzıyye, Nesefî'ye göre bazı düşünceleri ile Cehmilerden ayrı düşmüştür. Onlar; fâ'il ile mef'ûlü, kıraat ile makrû'u ve lâfız ile melfûzu bir görmüşlerdir. Onlar kıraat ile okunanın bir olduğu düşünceleri Cehmilere uymaktadır. Ancak lafzın maḥlûk olmadığını ileri sürmeleri ile Cehmiyye'ye muhalefet etmişlerdir. Zira onlara göre lafız, Kur'an'dandır ve Kur'an da maḥlûk değildir. Dolayısı ile lafız maḥlûk değildir.¹²⁵ Telbisü İblis'te ise Lafzıyye, tam tersi bir şekilde lafzın maḥlûk olduğunu söyleyen bir fırka olarak tanımlanmıştır.¹²⁶

Cehmiyye'den Fâniyye, Ğayriyye ve Ğabriyye'nin iki eserde benzer bir şekilde yer aldığını söyleyebiliriz. Bu anlamda Fâniyye, cennet ve cehennemin varlığı ve akibeti hakkındaki görüşleri ile tanımlanmıştır. Bu fırkaya göre cennet ve cehennem bâkî değildir. Yine bunlardan bir kısmı da şu anda cennet ve cehennemin yaratılmadığını iddia etmiştir.¹²⁷ Ğayriyye ise peygamberliği inkar etmesi ve peygamberleri ḥakîm olarak görmesi düşüncesi ile

etmeyenler" olarak yorumlamıştır. Ömer Nesefî'ye göre ise bu fırka; "Allah her lafzın ötesindedir" demiştir. Krş. Irâkî, *el-Fıraqu'l-Müfterika*; Ömer Nesefî, *Beyânü'l-mezâhib*, 28a.

¹²³ Nesefî, *Kitâbu'r-Redd*, 231-232; İbnü'l-Cevzî, "Kitâbu Telbîsi İblîs", 1/182; İbnü's-Serrâc'ta anlam aynı olmakla birlikte fırka, "Ḥalûkıyye" olarak geçer. Ömer Nesefî'de ise, imanın yaratıldığını iddia etmeleri ile yer alır. Krş. İbnü's-Serrâc, *Tezkiretü'l-mezâhib*, 133; Ömer Nesefî, *Beyânü'l-mezâhib*, 28a.

¹²⁴ Nesefî, *Kitâbu'r-Redd*, 234; İbnü'l-Cevzî, "Kitâbu Telbîsi İblîs", 1/183; Benzer tanımlamalar için bk. Irâkî, *el-Fıraqu'l-müfterika*, 89; İbnü's-Serrâc, *Tezkiretü'l-mezâhib*, 133; Ömer Nesefî, *Beyânü'l-mezâhib*, 28a.

¹²⁵ Kullanılan ifade ليس بمخلوق زعمت ان اللفظ شكلindedir. Nesefî, *Kitâbu'r-Redd*, 237.

¹²⁶ Telbisü İblis'teki ifade لفظنا بالقران مخلوق şeklindedir. İbnü'l-Cevzî, "Kitâbu Telbîsi İblîs", 1/184. İbnü'l-Cevzî'nin bu tanımlaması Yemenî ve Seksekî'de de geçmektedir. Krş. Yemenî, *Akaidü's-Selâse*, 294; Seksekî, *el-Burhân*, 44. Bununla birlikte Irâkî'deki tanımlama Nesefî'ninki ile uygunluk gösterir. Krş. Irâkî, *el-Fıraqu'l-müfterika*, 89.

¹²⁷ Nesefî, *Kitâbu'r-Redd*, 232; İbnü'l-Cevzî, "Kitâbu Telbîsi İblîs", 1/182. Benzer tanımlamalar için bk. İbnü's-Serrâc, *Tezkiretü'l-mezâhib*, 134; Irâkî, *el-Fıraqu'l-müfterika*, 94; Ömer Nesefî, *Beyânü'l-mezâhib*, 28a.

tanımlanmıştır. Kitâbu'r-Redd'de ayrıca bu fırkanın Hz. Muhammed'in, kitabı kendisinin yazdığı ve bir erkeğin istediği kadını kendisine seçebileceği gibi düşüncelere sahip olduğundan bahsedilmiştir.¹²⁸ Cehmiyye'den Kabriyye ise kabir azabı ve şefaati inkar etmiştir.¹²⁹

Kitâbu'r-Redd ve Telbîsü İblîs'te yer alan Cehmiyye'nin alt kolları; Allah'ın zâtı ve sıfatları, Halku'l-Kur'an, cennet ve cehennemin hâlihazırdaki varlığı ve devamlılığı, kabir azabı, şefaati gibi ahiret hallerine yönelik görüşler üzerinden benzer anlamlar verilerek tanımlanmıştır. Ancak bunlardan Lafziyye'nin iki eserde yer alan tanımı birbiriyle örtüşmemektedir.

Mürchie

Kitâbu'r-Redd'in tasnifinde son ana fırkayı oluşturan Mürchie, Telbîsü İblîs'te dördüncü sırada yer alır. İki eserin Mürchie'ye yaklaşımı ise onların iman tanımlamaları ve bunun sonucu olarak amelleri önemsiz kıldıkları şeklindeki iddialar üzerinden olmuştur. Kitâbu'r-Redd'de Mürchie'nin amelleri önemsiz sayarak “nasıl ki küfürle birlikte iyiliğin faydası olmuyorsa imanla birlikte günahın da zararı olmaz” dedikleri aktarılırken¹³⁰ Telbîsü İblîs'te ise benzer yaklaşımla Mürchie mensuplarının, şehadet getiren bir kimsenin tüm günahları işlese bile kesinlikle cehenneme girmeyeceğini iddia ettiklerine yer verilir.¹³¹

Mürchie'nin alt kolları ise; sıralama, isimlendirilme ve fırkalara verilen anlam bakımından bir iki fark dışında hemen hemen aynı olup şu şekildedir:

Kitâbu'r-Redd'de Mürchie

1. Târikiyye
2. Sâyibiyye¹³²
3. Râciyye
4. Şâkkiyye

Telbîsü İblîs'te Mürchie

1. Târikiyye
2. Sâibiyye
3. Râciyye
4. Şâkkiyye

¹²⁸ Nesefî, *Kitâbu'r-Redd*, 233; İbnü'l-Cevzî, “*Kitâbu Telbîsi İblîs*”, 1/183. Benzer yorumlar için bk. İbnü's-Serrâc, *Tezkiretü'l-mezâhib*, 133; Ömer Nesefî, *Beyânü'l-mezâhib*, 28a.

¹²⁹ Nesefî, *Kitâbu'r-Redd*, 235; İbnü'l-Cevzî, “*Kitâbu Telbîsi İblîs*”, 1/183. Benzer yorumlar için bk. İbnü's-Serrâc, *Tezkiretü'l-mezâhib*, 134; İrâkî, *el-Fıraku'l-Müfterîka*, 90; Ömer Nesefî, *Beyânü'l-mezâhib*, 28a.

¹³⁰ Nesefî, *Kitâbu'r-Redd*, 146-148.

¹³¹ İbnü'l-Cevzî, “*Kitâbu Telbîsi İblîs*”, 2/494-495.

¹³² Fırka ismi Bernard tahkikinde eserin başında “Sâibiyye” olarak açıklamalar kısmında “Sâyibiyye” olarak geçmiştir. Bk. Bernard tahkiki, 62, 115.

5. Beyhesiyye	5. Beyhesiyye
6. 'Ameliyye	6. 'Ameliyye
7. Menkûşîyye	7. Menkûşîyye
8. Müsteşniyye	8. Müsteşniyye
9. Müşebbihiyye	9. Müşebbihe
10. Hâşviyye	10. Hâşviyye
11. Eşeriyye	11. Zâhiriyye
12. Bid'iyye	12. Bid'iyye

Mürcie'nin ilk alt fırkası Târikiyye olup fırka için iki eserde verilen anlam benzerdir. Kitâbu'r-redd'de Târikiyye; kişinin Allah'a iman edip onu kalbiyle bildikten sonra dilediğini yapabileceği görüşüyle yer almıştır. Fırkaya göre kişi, iman ettikten sonra iyilik yaparsa ona cennet dereceleri ile verilecekken, hiç iyilik yapmaması halinde sadece cennet verilecektir. Günah işlemesi durumunda ise yine sadece cennet verilecektir. Çünkü cehennem mümin için değil kafir içindir. Telbîsü İblis'te ise fırka hakkında özet bir bilgi ile yetinilmiştir ki buna göre fırka; "Allah'ın kulları üzerine sadece imanı farz kıldığı ve kulun iman etmesi halinde dilediğini yapabileceği" düşüncesindedir.¹³³

Kitâbu'r-Redd'de Sâyibiyye; Telbîsü İblis'te ise Sâibiyye¹³⁴ olarak geçen ikinci fırkanın tanımı "Allah'ın kullarını dilediklerini yapmada serbest bıraktığı" görüşü ile iki eserde ortaktır. Ancak Kitâbu'r-Redd'de fırka hakkında, Allah'ın imandan başka herhangi bir şeyi farz kılmadığı bu sebeple iyilik yapıp yapmamanın eşit olduğu ve iman eden kimseye cennetin; inkar eden kimseye ise cehennem, mertebeleri ile verileceği düşüncesine sahip olduklarından bahsedilmiştir. Bu şekliyle Sâyibiyye, Târikiyye'ye yakın tanımlanmıştır.¹³⁵ Üçüncü fırka Râciyye hakkında yapılan yorum ise iki eserde de kişinin Allah katındaki esas durumunun bilinmeyeceği üzerinedir. Buna göre bir kimsenin Allah katındaki durumu tam

¹³³ Nesefî, *Kitâbu'r-Redd*, 241; İbnü'l-Cevzî, "*Kitâbu Telbîsi İblis*", 1/185; Ömer Nesefî ve İbnü's-Serrâc'da da fırkaya benzer anlamlar vermiştir. Krş. İbnü's-Serrâc, *Tezkiretü'l-mezâhib*, 135; Ömer Nesefî, *Beyânü'l-mezâhib*, 28a.

¹³⁴ Fırkanın ismi Irâkî, İbnü's-Serrâc ve Ömer Nesefî'de de "Sâibiyye" olarak geçer ve İbnü'l Cevzî ile Nesefî'deki anlama yakın tanımlama yapılır. Krş. Irâkî, *el-Fıraku'l-Müfterika*, 81; İbnü's-Serrâc, *Tezkiretü'l-mezâhib*, 135; Ömer Nesefî, *Beyânü'l-mezâhib*, 28a.

¹³⁵ Nesefî, *Kitâbu'r-Redd*, 242; İbnü'l-Cevzî, "*Kitâbu Telbîsi İblis*", 1/185.

olarak bilinmeyeceğinden itaat eden için mutî; isyankâr için ise âsi denemeyecektir.¹³⁶

Mürcie'den Şakkiyye, Beyhesiyye ve 'Ameliyye iki eserde imanın tanımına getirdikleri görüşleri ile yorumlanmıştır. Bunlardan Şakkiyye; Kitâbu'r-redd'de "İman, söz ve ameldir ve tüm ameller imandandır" diyen fırka olarak yorumlanırken Telbîsü İblîs'te ise "itâatların imandan olmadığını iddia eden fırka olarak" verilmiştir.¹³⁷ Beyhesiyye'ye göre ise iman ilimdir ve cehâleti kabul etmez. Hakkı batıldan, helali haramdan ayıramayan kimse kafirdir. Kitâbu'r-Redd'de fırka için ayrıca "farzları sünnetlerden ayıramayanların da kafir olacağı" ilavesi yer alır.¹³⁸ 'Ameliyye ise iki eserde de "iman ameldir" düşüncesi ile yorumlanmıştır. Telbîsü İblîs'te sadece bu cümleye yer verilirken, Kitâbu'r-Redd'de Ameliyye'nin "iman, söz ve ameldir demiyoruz. Onun hepsinin amel olduğunu söylüyoruz. Yine kalbin marifeti ve uzuvların ameli de ameldir" yani imandır dediği aktarılır.¹³⁹

Yedinci alt fırka Menkûsiyye, iki eserde bir birine zıt şekilde tanımlanmıştır. Kitâbu'r-Redd'de bu fırkanın, imanın söz ve amelden oluştuğu ve bunun sonucu olarak da artıp eksilebileceğini savunduklarından bahsedilmiştir. Nesefiye göre bu fırka içerisinde "iman artar ama azalmaz" diyenler de vardır. Telbîsü İblîs'te ise bu fırka hakkında yapılan tanımlama, "imanın, artıp eksilmeyeceği" şeklindedir.¹⁴⁰

¹³⁶ Neseî, *Kitâbu'r-Redd*, 243-245; İbnü'l-Cevzî, "Kitâbu Telbîsi İblîs", 1/185. Neseî ve İbnü'l Cevzî'nin "Râciyye" fırkası için yaptığı tanımlamayı İrâkî "Târikiye ve Şâkiyye" fırkası için yapmıştır. Krş. İrâkî, *el-Fıraku'l-Müfterika*, 78. İbnü's-Serrâc ise bu fırkanın "kul eğer itaat ederse mutî; isyan ederse âsi denir ki bunun tersi de mümkündür" dediğini iddia eder. Bk. İbnü's-Serrâc, *Tezkiretü'l-mezâhib*, 135.

¹³⁷ Neseî, *Kitâbu'r-Redd*, 244-245; İbnü'l-Cevzî, "Kitâbu Telbîsi İblîs", 1/186. Fırka hakkında İbnü's-Serrâc ve Ömer Neseî'de ise iman konusunda şüphe içinde oldukları bilgisi verilir. Krş. İbnü's-Serrâc, *Tezkiretü'l-mezâhib*, 135; Ömer Neseî, *Beyânü'l-mezâhib*, 28a.

¹³⁸ Neseî, *Kitâbu'r-Redd*, 246; İbnü'l-Cevzî, "Kitâbu Telbîsi İblîs", 1/186. Fırka, Ömer Neseî ve İbnü's-Serrâc'da benzer anlamda olup Ömer Neseî'de "Behisiyye" olarak isimlendirilmiştir. Krş. İbnü's-Serrâc, *Tezkiretü'l-mezâhib*, 135; Ömer Neseî, *Beyânü'l-mezâhib*, 28a.

¹³⁹ Neseî, *Kitâbu'r-Redd*, 247-248; İbnü'l-Cevzî, "Kitâbu Telbîsi İblîs", 1/186; Fırka Ömer Neseî'de "imanın taat ve isyan ile artıp azalacağını" iddia eden fırka olarak yer alır. İbnü's-Serrâc'da ise imanı organların ameli olarak yorumladıklarından bahsedilir. Krş. Ömer Neseî *Beyânü'l-mezâhib*, 28a; İbnü's-Serrâc, *Tezkiretü'l-mezâhib*, 135.

¹⁴⁰ Neseî, *Kitâbu'r-Redd*, 248-249; İbnü'l-Cevzî, "Kitâbu Telbîsi İblîs", 1/186-187. Fırka, İbnü's-Serrâc'da Telbîsü İblîs'teki tanımıyla geçer. Krş. İbnü's-Serrâc, *Tezkiretü'l-mezâhib*, 135.

İki eserdeki tanımlamanın uyuşmadığı bir diğer fırka Müsteşniyye'dir. Bu fırka, Kitâbu'r-Redd'de imanda istisnayı savunan bir fırka olarak tanımlanmış olup Telbîsü İblîs'te ise Kitâbu'r-Redd'den farklı olarak bu fırkanın, imanda istisnayı reddettiğine vurgu yapılmıştır.¹⁴¹

Dokuzuncu alt kol Müşebbihiyye'nin tanımı iki eserde benzer olup "insana ait olan vasıfları Allah'a nispet edenler" şeklindedir. Kitâbu'r-Redd'e göre bu fırka Cehmiyye'nin tam zıt kutbunda yer almıştır. Çünkü Cehmiyye Allah'ı bir şeye benzetme korkusuyla tüm sıfatları inkar etmişken, Müşebbihe ise Allah'ı insan şeklinde düşünmüş ve insana ait olan saç, tırnak, et, kan gibi vasıflarla vasıflandırmıştır. Böylece iki grup da aşırıya kaymıştır.¹⁴² Telbîsü İblîs'te ise müşebbiheden sadece Mürctie'nin alt kolu olarak bahsedilmez. "İblîsin ümmetimizi çeşitli inanç ve fikirlerle aldatışı" başlığında zâhire kapılarak yoldan çıkanlardan bahsedilirken teşbih anlayışına da değinilir ki burada anlatılanlar, bir fırkanın sahip olduğu fikirden ziyade teşbihe varan görüşlere sahip olan kimselerin ismen zikredilip düşüncelerinin eleştirilmesi şeklindedir. Bu eleştiriler ise onların, Allah'ın tüm sıfatlarını his ve duyuvarın algılayabildiği sıfatlar olarak yorumlamaları, ayet ve hadislerin zâhirine saplanmaları üzerine kuruludur.¹⁴³

Telbîsü İblîs'te teşbihe meyleden isimlerden biri de Ebû Abdillâh Muhammed b. Kerrâm olarak verilir. Ebû Abdillâh'a Mürctie bahsinden hemen sonra yer verilmesi ise, Telbîs yazarınca onun Mürctîi olarak; Kerramiyye'nin de Mürctie'nin bir kolu olarak algılanmış olma intibasını doğurmaktadır.¹⁴⁴ Diğer yandan Kitâbu'r-

¹⁴¹ Nesefî, *Kitâbu'r-Redd*, 250-251; İbnü'l-Cevzî, "*Kitâbu Telbisi İblîs*", 1/188. Ömer Nesefî'de Mürctîi fırkalar arasında imanda istisna bağlamında değerlendirilen bir fırkaya yer verilmezken İbnü's-Serrâc'da imanda istisnayı kabul eden fırka olarak "Meşî'iyye" ismi yer alır.

¹⁴² Nesefî, *Kitâbu'r-Redd*, 253-254; İbnü'l-Cevzî, "*Kitâbu Telbisi İblîs*", 1/188. İrâkî, bu fırkayı hem ana fırka olarak hem de ana fırkanın alt kolu olarak ve Hâlik'i mahlûka benzeten, O'nun büyüklüğüne yaraşmayan el, ayak, saç gibi insana ait vasıfları O'na izafe eden fırka olarak verir. Bk. İrâkî, *el-Fıraku'l-Müfterika*, 75; Bağdâdî se bu fırkayı Mürctie'den ayrı bir başlıkta incelemiştir. Ayrıca Bağdâdî, Müşebbihe'yi, Allah'ın zâtını onun dışındakilerin zâtına benzetenler ve O'nun sıfatlarını O'nun dışındakilerin sıfatlarına benzetenler olarak iki açıdan değerlendirir ve alt gruplarını zikreder. Bk. Bağdâdî, *el Farq*, 198-201; Şehristânî ise aşırı Şîa'dan ve Ashâbu'l -hadis haşviyyesinden bir topluluğun teşbihe yöneldiğini söyleyerek Müşebbihe'yi Mürctie'nin dışında değerlendirir. Bk. Şehristânî, *el-Milel*, 105. Geylânî'ye göre teşbihin ağır bastığı gruplar daha çok Râfıziler ve Kerramiye fırkaları olup bunlar, Allah'ın cisim olduğu noktasında ısrarcı olmuşlardır. *el-Ğunye*, 190.

¹⁴³ İbnü'l-Cevzî, "*Kitâbu Telbisi İblîs*", 2/503-520.

¹⁴⁴ İbnü'l-Cevzî, "*Kitâbu Telbisi İblîs*", 2/503-520.

Redd'de Kerramiyye'den ne Mürciî fırkalar arasında ne de eserin herhangi bir yerinde bahsedilmiştir. Neseî'nin, Kerrâmiyye'ye bid'at fırkalar arasında yer vermemesi onun mezhebî görüşü ile ilgili olarak düşünülmüş ve Neseî'nin aslında Kerrâmî olduğu ve bu fırkayı ana bünye (cemaat) içerisinde değerlendirdiği şeklinde yorumlanmıştır.¹⁴⁵

Mürchie'nin onuncu kolu Haşviyye hakkında yapılan değerlendirmeler, iki eserde de onların hadislerle yaklaşımı üzerinden olmuştur. Neseî'ye göre Haşviyye; tüm hadisleri aynı manada anlamış ve hadislerde yer alan her korkutmayı, teşviki, farzı ve sünneti eşit değerlendirmiştir. Çünkü onlar, Rasulullah'ın kendi nefsi ile konuşmayacağına değinen ayete dayanarak Rasulullah'a gelen bir şeyi reddetmenin peygamberi reddetmek gibi olacağını düşünmüşleridir. Fırka hakkında Telbisü İblis'te yer alan bilgiler Kitâbu'r-Redd'deki ile örtüşür. Zira İbnü'l-Cevzî de benzer şekilde bu fırkanın, tüm hadislerin hükmünü bir görüp nafiye terki, farzların terki gibi gördüklerinden bahsetmiştir.¹⁴⁶

Onbirinci fırka, Kitâbu'r-Redd'de Eseriyye'dir. Bunlar, kendilerini eser ve sünnet sahibi addedip kıyası ve re'yi bâtil görmüşlerdir ve bunlara göre din muttasıl senettir. Telbisü İblis'te ise Eseriyye'ye karşılık gelen fırka, Zâhiriyye olup bu fırka hakkında sadece kıyası reddettikleri bilgisi yer almıştır. Kitâbu'r-Redd'deki dinin muttasıl senet olduğuna yönelik ifadeye ise yer verilmemiştir.¹⁴⁷

Mürchie'nin son fırkası her iki eserde de Bid'iyye'dir. Kitâbu'r-Redd'de bu fırka, imamet konusu ile ilişkili değerlendirilmiştir. Bid'iyye; Müslüman imamların yaptıklarını inkar edenlerin bu ümmet içerisinde ilk bid'atları ortaya çıkaranlar olduğunu düşünür. Çünkü imama isyan etmek Müslümanlar arasında ayrılıkların ortaya

¹⁴⁵ Cafer Karadaş, "Kerrâmiye ve İtikâdî", *Kelam Araştırmaları Dergisi* 5/2 (2007), 47; Abdylkader Durguti, "Muhammed b. Kerrâm ve Taraftarlarına Ait Eserlerin Genel Bir Tahlili", *e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 12/1 (2019), 125; Zeynep Alimoğlu Sürmeli, *Ehl-i Sünnetin Kerrâmiyye Eleştirisi*, (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2018), 14-15.

¹⁴⁶ Neseî, *Kitâbu'r-Redd*, 254-255-; İbnü'l-Cevzî, "*Kitâbu Telbisi İblis*", 1/188. Fırka İbnü's-Serrâc ve Ömer Neseî'de de Mürchie başlığında ve aynı anlamda geçmektedir. İrâkî'de ise bu fırka, Ahmed b. Hanbel ile ilişkilendirilerek şer'î hükümlerde kıyası caiz görmeyen fırka olarak verilir. Ancak burada fırka Mürchie başlığında yer almayıp Müşebbihe başlığında yer alır. Haşviyye'ye Mürchie başlığında yer veren bir diğer müellifimiz Yemenî'dir. Seksekî ise fırkayı Cehmiyye başlığında değerlendirmiştir. Bu durumda Haşviyye'nin sadece Hanefî gelenekte değil Hadis taraftarı makâlât geleneğinde de Mürchie'nin alt kolu olarak değerlendirilebildiğini söyleyebiliriz. Krş. İrâkî, *el-Fıraku'l-Müfterika*, 84; İbnü's-Serrâc, *Tezkiretü'l-mezâhib*, 136; Yemenî, *Akaidü's-Şelâse*, 290-291; Seksekî, *el-Burhân*, 38.

¹⁴⁷ Neseî, *Kitâbu'r-Redd*, 256-257-; İbnü'l-Cevzî, "*Kitâbu Telbisi İblis*", 1/189.

çıkmasına sebebiyet vermiştir. Dolayısıyla imam günah işlemeyi bile emretse ona isyan edilemez ve günah karşısında kişi, mazur sayılır. Telbîsü İbliste ise bu fırka, ilk bid'atları ortaya çıkaranların kimler olduğu hakkında fikir beyan etme üzerinden değil ümmet içerisinde ilk bid'atları çıkaranlar olarak yorumlanmıştır.¹⁴⁸

Ana fırka Mürcie'nin alt kolları tanımlanırken fırkalar; çoğunlukla imanın tanımı, iman-amel ilişkisi, imanda artma ve eksilme, imanda istisna, teşbih ve dini hükümlerde delil niteliğinde olan hadis ve kıyas hakkındaki görüşler noktasından yorumlanmıştır. Yine bu fırkalardan Menkûşîyye ve Müsteniyye hakkında söylenenlerin iki eserde birbirinden farklı olduğu görülür. Zira daha erken bir tarihe sahip olan Kitâbu'r-Redd'de Menkûşîyye'nin imanın artıp eksilebileceğini savunmaları ile Müsteşniyye'nin ise imanda istisnayı kabulü ile yer aldığını söyleyebiliriz. Bu durum söz konusu konular hakkında Mürcie'nin homojen bir yapıya sahip olmadığını göstermektedir. Telbîsü İblis'te bu fırkaların Kitâbu'r-Redd'in tam tersi bir anlamda yorumlanması iki eser arasındaki tarihsel farkı düşünmemiz halinde Telbîs'in kaleme alındığı dönemde Mürcie'nin genel ilkelerinin daha oturmuş bir yapı göstermesi ile açıklanabilir.

SONUÇ

Makâlât geleneğinde fırkaların tasnifi çoğunlukla iftirak hadisi merkeze alınarak gerçekleştirilmiştir. Müellifin mensup olduğu fırka hak mezhep olarak görülmüş ve bu fırkanın dışında kalanlar ise dalalet ehli olarak vasıflandırılmıştır. Ayrıca bu belirlemede 73 rivayeti esas alındığı için kurtuluşa eren fırka hariç olmak üzere dalalette kalan fırkaların sayısını yetmiş ikiye tamamlama yahut yetmiş iki ile sınırlama çabası görülmüştür. Yine bu sayıya ulaşmada müellifin mezhebî bakış açısını yansıtabilecek çeşitli tasnif sistemleri ortaya çıkmıştır. Bu tasnif sistemlerinden biri de $6 \times 12 + 1 = 73$ sistemidir ki bu sistem, daha çok Hanefî makâlât müellifleri tarafından kullanılmıştır.

Şu ana kadar bize ulaşan eserler içerisinde $6 \times 12 + 1 = 73$ 'lük sistemin ilk kullanıldığı eserin, Ebû Mut'î' Mekhûl b. Faql en-Nesefî'ye

¹⁴⁸ Nesefî, *Kitâbu'r-Redd*, 258-259; İbnü'l-Cevzî, "*Kitâbu Telbîsi İblis*", 1/189. Bu fırka Eş'arî, Şehristânî ve Geylânî'de Hâricî fırkalar arasında zikredilir. Şehristânî bu fırkayı Yahya b. Adem'in mensupları olarak verir. Yine Şehristânî Mürcîi iman nazariyesini hatırlatır bir şekilde onların iman konusunda "inşallah" demekten imtina ettiklerinden bahseder. Çünkü bir kimse "inşallah ben müminim" derse o imanında şüpheye düşmüş demektir. Eş'arî ve Geylânî ise bu fırkanın namazı, sabah akşam olmak üzere iki vakitte ve iki rekat kıldıklarından bahsederler. Krş. Eş'arî, *Maqâlât*, 190; Şehristânî, *el-Milel*, 134; Geylânî, *el-Ğunye*, 178.

ait olan “Kitâbu’r-Redd ‘alâ ehli’l-bida‘ ve’l-ehvâi’d-dâlle” olduğunu söyleyebiliriz. Neseî’nin kullanmış olduğu bu sistem, kendisinden sonraki birçok Hanefî müellif tarafından da kullanılmıştır. Yine bu sistemi kullananlardan biri de Hanbelî âlimi Ebu’l-Ferec İbnü’l-Cevzî’dir. O, Telbîsü İblîs adlı eserinde Neseî’nin tasnifinin benzerini, önemsiz sayılacak ufak farklarla kullanmıştır.

Neseî bid‘at fırkaları açıklarken bu fırkaların görüşlerine reddiye babında açıklamalarda bulunmuştur. Neseî’nin bir diğer özelliği ise reddiye tarzı itirazlarını ayet ve hadislerle güçlendirmeye çalışmasıdır. Hanefî âlimi olan Neseî’nin görüşlerini teyid etmek için “hadis”e sıkça başvurması, Hanefilik içerisinde “hadis”in yerini göstermesi bakımında da dikkat çekicidir.

İbnü’l-Cevzî ise Telbîsü İblîs’in bid‘at fırkaları ele almış olduğu bölümünde Neseî’nin tasnifinin hemen hemen aynısını kullanmakla beraber ondan farklı olarak bu tasnifte yer alan fırkaları kısa birer cümle ile tanımlamış ve reddiye noktasında herhangi bir açıklamada bulunmamıştır. Tasnif, bu özelliği ile Neseî’nin tasnifinin bir özeti gibi durmaktadır. Ancak o, eserin ilerleyen bölümlerinde bu tasnife bağlı kalmayarak ve yine bu tasnifte yer almayan bazı Râfîdî ve Bâtınî fırkalara da yer vermiştir. 73’lü tasnifte yer alıp da bu bölümde de zikredilen bazı fırkaların ise ele alınışındaki üslûbun birbirinden farklı olduğu görülür. Bu anlamda 73 fırka rivayetine bağlı kalınarak yapılan tasnif ile sonrasında herhangi bir sisteme bağlı kalmaksızın ve dağınık bir şekilde fırkaların ele alındığı bölüm adeta iki ayrı kalemden çıkmış gibidir. Telbîs’in tamamı göz önünde bulundurulduğunda ikinci kısmın eserin üslûbuna daha yakın olduğu görülür. Yine İbnü’l-Cevzî’nin 73’lü tasnifin başında “ilim ehlinde bazıları dedi ki” şeklindeki ifadesi düşünüldüğünde onun bu tasnifi, başka bir eserden alıp bazı ufak düzenlemelerle kendi eserinde kullanmış olma ihtimalini yükseltmektedir.

İbnü’l-Cevzî, Hanbelidir ve Hanbelî makâlât geleneğinde $6 \times 12 + 1 = 73$ ’lük sistemle pek karşılaşılmaz. Dolayısıyla bu tasnifi Hanbelî bir müelliften alma ihtimali zayıftır. Ayrıca o, aralarında yaklaşık iki yüz yıllık bir zaman dilimi olmakla beraber Sıfatu’s-Safve adlı eserinde Neseî’den bahsetmektedir. Dolayısıyla onun Kitâbu’r-Redd adlı eserini görmüş ve oradaki fırka tasnifinden de haberdar olma ihtimali söz konusudur. Onun Neseî’nin tasnifini kullanan İbnü’s-Serrâc’dan yararlanma ihtimali ise İbnü’s-Serrâc’ın en erken altıncı yüzyıl sonrasında yaşamış olabileceğine dair Fığlalı’nın verdiği bilgi düşünüldüğünde mümkün gözükmemektedir.

Neseî’nin tasnifini kullanan bir başka Hanefî âlimi daha vardır ki o da zaman olarak İbnü’l-Cevzî’ye daha yakın olan Ömer Neseî’dir. Ancak Ömer Neseî’nin Beyânü’l-mezâhib’inde yer alan tasnif ile

Kitâbu'r-Redd ve Telb'isü İblis'teki tasnif, üçlü bir karşılaştırmaya tâbi tutulduğunda Telb'isü İblis'teki tasnifin, gerek fırkalara verilen isimlendirme ve gerekse fırkaların tanımlanması noktasında Kitâbu'r-Redd'deki tasnife daha yakın olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

Acar, Hasan. *Ebû Mutî' Mekhûl en-Nesefî'nin Kitâbu'r Redd 'Ale'l-Ehvâ ve'lBidâ' İsimli Eserinde Mezhepleri Tasnifi ve Mürcî Makalat Geleneği İçerisindeki Yeri*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2003.

Bâbânî, İsmâil b. Muhammed b. Mîr Selîm el-Bağdâdî. *Hediyyetü'l-'Arifîn Esmâu'l-Müellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn*. Beyrut: Dâru İhyâit-Turâsî'l-'Arabî, 1951.

Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed. *el-Fark beyne'l Fırak*. Thk. Muhammed Osman. Kahire: Mektebetü İbni Sinâ, t.y.

Brockelmann, Carl. *Târîhu'l Edebi'l Arabî*. Trc. Abdulhalîm en-Neccâr. Kahire: Dâru'l Me'arif, t.y.

Durguti, Abdylkader . "Muhammed b. Kerrâm ve Taraftarlarına Ait Eserlerin Genel Bir Tahlili", *e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 12/1 (2019): 112-146.

Ebû Temmâm el-İsmâ'îlî el-Hârezmî. *Bâbü's-Şeytân*. Thk. Wilferd Madelung - Paul e.Walker. Boston: y.y. 1998.

Eş'arî, Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâil. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*. Thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd. Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısriyye, t.y.

Fığlalı, Ethem Ruhi. "Burdur Kütüphanesi'nde Bulunan Bir Risale 'Tezkiretü'l-Mezâhib". *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1975.

Gilânî, Abdülkâdir b. Mûsâ b. Abdillaâh Ebû Muhammed. *el-Gunye li Tâlibî Tarîkati'l-Hakk Azze ve Celle*. Thk. Ebû Abdîrrahmân Salâh b. Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.

Gömbeyaz, Kadir. *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*. Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2015.

İrâkî, Ebû Muhammed 'Osman b. 'Abdillâh b. Hasan el-Hanefî. *El-Fıraku'l-Müfterika beyne Ehli'z-Zeyğ ve'z-Zendeka*. Thk. Yaşar Kutluay. Ankara: Nur Matbaası, 1961.

İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec 'Abdurrahman b. 'Ali. *el-Mevdû'ât*. Thk. Abdurrahman Muhammed Osman. Medine: Mektebetü's-Selefiye, 1966.

İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec 'Abdurrahman b. 'Ali. *Kitâbu Telbîsi İblîs*. Thk. Ahmed b. Osman el-Mezîd, Riyad: Dâru'l-Vatan li'n Neşr, 2002.

İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec 'Abdurrahman b. 'Ali. *el-Münteka'n-Nefîs min Telbîsi İblîs*. Thk. Ali Hasan Ali Abdulhamîd, t.y.

İbnü'l Cevzî, Ebû'l-Ferec 'Abdurrahman b. 'Ali. *Menâkıbü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî, t.y.

İbnü'l Cevzî, Ebû'l-Ferec 'Abdurrahman b. 'Ali. *Def'u şübheti't-teşbih*. Thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî. Meketebetü'l-Ezheriyye, t.y.

İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr el-Bermekî el-İrbilî. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'î'z-zamân*. Thk. İhsân 'Abbâs, Dâru's-Sadr, Beyrut t.y.

İnal, İbrahim Hakki. "Mezhepler Tarihi Literatüründe Öteki Algısı: Mürcie Örneği". Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 31/1 (2014):223-235.

Karadaş, Cafer. "Kerramiyye ve İtikadı". *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 5/2 (2007):41-62.

Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-Müellifîn: Terâcimü musannifi'l-kütübi'l-'Arabiyye*. Beyrut t.y.

Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Muhammed. *el-Cevâhirü'l-mudiyye fî tabakati'l Hanefiyye*. Thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. Kahire: 1979.

Kutlu, Sönmez. *Selefilîğin Fikrî Arka Planı "İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler"*. Ankara: Otto Yayınları, 2016.

Malatî, Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed. *et-Tenbîh ve'r-Red 'alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bida'*. Thk. Muhammed Zâhid b. Hasan el-Kevserî. Bağdat: Meketebetü'l-Müsennâ, 1968.

Nesefî, Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed. *Beyânü'l-mezâhib*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, 37353 080/MEC.R.

Nesefî, Ebû Mutî' Mekhûl b. Fazl. *Kitâbu'r-Redd 'alâ Ehli'l Bidâ' ve'l Ehvâi'd-Dâlle*. Thk. Seyyid Bahçivan. Konya: Hikmet Yayınevi, 2013.

Nesefî, Ebû Mutî' Mekhûl b. Fazl. "Le Kitâb al-Radd 'alâ l-Bida' d'Abû Mutî' Makhûl al-Nasafî". Thk. Marie Bernard, *Annales Islamologiques*, C.16 (1980): 39-126.

Râzî, Muhammed b.Ömer b. Hüseyin Fahrüddîn. *İ'tikâdâtü firâki'l-müslimîn ve'l-müşrikîn*. Thk. Ali Sâmî en-Neşşâr. Beyrut: y.y. 1982.

Seksekî, Ebû'l Fadl 'Abbas b. Mansûr el-Hanbelî. *el-Burhân fi Ma'rîfeti 'Akâidi Ehli'l-Edyân*. Thk. Bessâm Ali el-Âmûş. Ürdün: Mektebetü'l Menâr, 1996.

Sürmeli, Zeynep ALİMOĞLU. *Ehl-i Sünnet'in Kerrâmiyye Eleştirisi*. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2018.

Sürmeli, Zeynep ALİMOĞLU. "Sünnî Makâlât Eserlerinde Kerrâmiyye'nin tasnifi Meselesi". *e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 12/2 (2019): 403-440.

Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed Abdilkerîm. *el-Milel ve'n-Nihâl*. Thk. 'Abdülazîz Muhammed Vekîl. Kahire: t.y.

Tan, Muzaffer. "Hanefî-Mâturîdî Fırak Geleneği Bağlamında Mezheplerin Tasnifi Meselesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 49/2 (2008): 121-152.

Yemenî, Ebû Muhammed. *'Akâidu's-Selâse ve Seb'in Fırka*. Thk. Ahmed b. Atıyye el-Ğâmîdî. Medine: 1993.

Zehebî, el-İmam Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1983.

Zehebî, el-İmam Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Tezkiretü'l-Huffâz*. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998.

SUMMARY

In the tradition of maqalat, the classification of sects is mostly carried out by taking the hadith al-iftiraqis to the center. The sect to which the author belongs was regarded as the true sect, and those not included in this group were qualified as people of heresy. In addition, since the narrative of 73 sects was taken as basis in this determination, it was inevitable to try to make up the number of sects of heresy to seventy-two or to limit it to seventy-two, except for the one who achieved salvation. In reaching this number, various classification systems which can reflect the author's sectarian point of view have emerged. One of these classification systems is the $6 \times 12 + 1 = 73$ system, which has been mostly used by Hanafi authors.

The first work in which the $6 \times 12 + 1 = 73$ system was used among the maqalat works that have survived until today is "Kitâb al-Radd 'alâ ahl al-bida' wa-al-ahwâ al-dalla" belonging to Abû Mutî' Makhûl ibn Faḍl al Nasafi. Although it is not clear whether this system, used by Nasafi, was applied before him, it has influenced the authors after him and especially the maqalat authors in the Hanafi tradition, and it has been determinant in their methods of sectarian classification. However, those affected by this method were not limited to Hanafi scholars. As a matter of fact, the Hanbali scholar Abu'l Farac Ibn al

Jawzi was one of the people who used the sect classification that applied this method in his work. He mentions the bid'a groups in the first parts of his work called *Talbis Iblis*, which does not qualify as a maqalat work in the real sense, and while classifying them, he uses the $6 \times 12 + 1 = 73$ system to reach this number by taking the narrative of 73 sects as the basis, just as in the *Kitâb al-Radd*.

While explaining bid'a sects, Nasafi mentions the views of six main sects and includes sentences in objection to these views. According to him, six main groups of people of bid'a are; Haruriyyah, Ravafîda, Qadariyyah, Jabriyyah, Jahmiyyah and Murji'ah. Besides, he provides explanations rejecting the views of these groups by placing twelve sub-groups in the subtitle of each main sect and tries to strengthen his objections with verses and hadiths. Ibn al Jawzi, on the other hand, has included a classification which is very similar to the classification of Nasafi in the chapter about *Talbis Iblis*'s "The Classification of the People of Bid'at." In this classification, he divides the sects into six main branches with the names of Haruriyyah, Qadariyyah, Jahmiyyah, Murji'ah, Ravafîda, and Jabriyyah, which are the same as the main sect names in the classification of Nasafi. Also, he mentions twelve sub-branches under the title of each main sect. Besides, it is seen that these sub-divisions mostly overlap in both works in terms of order, naming and definition.

However, different from that of Nasafi, Ibn al Jawzi defines the groups shortly in one sentence and does not make any explanations at the point of rejection in his classification. In this respect, this classification of *Talbis Iblis* seems like a summary that is cleared from the refusal parts of Nasafi's classification, and with this feature, it reminds of *Bayânu'l-mazâhib* of Omar Nasafi and Ibn al-Sarraj's *Tezkiretu'l-mazâhib* in the Hanafi tradition. Because the classifications of the sects in the works in question are similar to the classification of Nasafi in many respects, and they are defined with one sentence without mentioning any refusal.

Apart from these similarities in the *Kitâb al-Radd* and *Talbis Iblis*, there is another point that is different, which is the fact that Ibn al Jawzi is not satisfied with the mentioned classification in which the number of sects is made up to 73. Because, he does not adhere to the 73-classification under the heading "The Devil's Deception of Our Ummah with Various Beliefs and Ideas" in the fifth chapter of the *Talbis Iblis* and includes some Rafîdi and Ba'îni sects that are not included in this classification. It is also seen that the style of handling some sects such as Mu'tazila and Murji'ah, which are included in the 73-classification and mentioned in this section, are different from each other. In this sense, the classification made in accordance with the narratives of 73 sects and the section where the sects are dealt

with in a scattered manner without being bound by any system seems to come out of two separate authors. Considering the whole of *Talbis*, it is seen that the second part is closer to the style of the work. This difference can be explained by the possibility of Ibn al Jawzi's taking the first classification from a different work and using it in his own work with some minor arrangements considering his statement as "some of the scholars said" at the beginning of the 73-classification.

Ibn al Jawzi is a Ḥanbali, and the system of $6 \times 12 + 1 = 73$ is not encountered often in Ḥanbali maqalat tradition. Therefore, the probability of taking this classification from a Ḥanbali author is weak. Moreover, the use of this classification mostly in the Ḥanafī tradition increases the possibility that the source used may be a work in the Ḥanafī tradition. In this case, it comes to mind that Ibn al Jawzi could benefit from Ibn al-Sarraḡ, who used a similar classification of that of Nasafī, which is not possible considering the information given by Fıḡlalı related to the fact that Ibn al-Sarraḡ could have lived after the sixth century at the earliest. There is another Ḥanafī scholar who uses the classification of Nasafī, Omar Nasafī, who is closer to Ibn al Jawzi in terms of time. However, when the classification in Omar Nasafī's *Bayanu'l-mazāhib* and the classification in *Kitāb al-Radd* and *Talbis Iblis* is subjected to a triple comparison, the classification in *Talbis Iblis* appears to be closer to the classification in *Kitāb al-Radd* at the point of both naming and the definition of the sects. In addition, Ibn al Jawzi's mention of Nasafī in his work titled *Sıfat al-Safwa*, although there is a period of about two hundred years between the two, increases the possibility of his being aware of Nasafī's work *Kitāb al-Radd*. Considering this situation and the similarities in the classification in the two works, it seems more possible that the source of Ibn al Jawzi is the *Kitāb al-Radd*.